

КИЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра церковно-історичних та практичних дисциплін

Ця кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису
містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають покликання на відповідне джерело

(підпис автора)

ДИЯКОНА ЯРОСЛАВА ЯРОСЛАВОВИЧА ЗАНЬКА

Магістерська робота

**«ПРОТОПРЕСВІТЕР ОЛЕКСАНДР ШМЕМАН (1921-1983) І ЙОГО
ЛІТУРГІЧНА СПАДЩИНА»**

зі спеціальності 041 – богослів'я

галузі знань 04 – богослів'я

Науковий керівник:
священик Іван Сидор,
кандидат наук із богослів'я,
викладач кафедри
церковно-історичних
та практичних дисциплін

(підпис)

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри церковно-історичних та практичних дисциплін

Чокалюк Святослав Михайлович,
Кандидат наук із богослів'я, професор
«__» _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ.....	9
1.1. Огляд джерела.....	9
1.2. Історіографія.....	11
РОЗДІЛ II. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ПРОТОПРЕСВІТЕРА ОЛЕКСАНДРА ШМЕМАНА ЯК ПРЕСВІТЕРА І ЛІТУРГІСТА.....	14
2.1. Протопресвітер Олександр Шмеман як пастир і практик літургічного життя.....	14
2.2. Праці Олександра Шмемана як богослова слова.....	17
2.3. Вплив «парижської школи» на літургічну спадщину, протопресвітера Олександра Шмемана.....	21
2.4. Священик Олександр Шмеман – провідник літургічного богослів'я.....	25
РОЗДІЛ III. БОГОСЛІВ'Я ЛІТУРГІЇ ПРОТОПРЕСВІТЕРА ОЛЕКСАНДРА ШМЕМАНА У СВІТІ СУЧАСНОГО АНАЛІЗУ.....	31
3.1. Богослів'я літургічного богослужіння у вченні протопресвітера Олександра Шмемана.....	31
3.1.1. Літургія, як таїнство зібрання.....	31
3.1.2. Літургія, як таїнство Царства.....	37
3.2. Богослів'я Євхаристії у вченні отця Олександра.....	43
3.2.1. Євхаристія – основа православного літургічного життя.....	43
3.2.2. Євхаристійний канон і його сучасне відновлення.....	48
РОЗДІЛ IV. МІСЦЕ І РОЛЬ ТАЇНСТВ В ЛІТУРГІЧНОМУ БОГОСЛІВ'І ОТЦЯ ОЛЕКСАНДРА ШМЕМАНА.....	54
4.1. Таїнства Сповіді і Причастя у напрацюваннях отця Олександра.....	54
4.2. Таїнство Хрещення і Миропомазання в літургічній спадщині отця.....	61
4.3. Символіка православних Таїнств у вченні протопресвітера.....	68

РОЗДІЛ V. ВПЛИВ ЛІТУРГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ОТЦЯ ОЛЕКСАНДРА НА РОЗВИТОК ЛІТУРГІЧНОГО БОГОСЛІВ'Я.....	72
5.1. Літургічне богослів'я – історичний контекст.....	72
5.2. Розвиток літургічного богослів'я в сучасній перспективі отця Олександра.....	75
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	87

ВСТУП

Для літургійного богослів'я ХХ-те століття стало воістину золотим періодом, розвинувся і почав зростати інтерес до літургіки, з'являлося безліч нових авторів і цінних праць. Спочатку відродження інтересу до літургійного богослів'я, як до порівняно нової науки, виникає на Заході. Існування літургійного руху було викликано глибоким інтересом до літургійної традиції Східної Православної Церкви. Значний внесок у розвиток літургійного богослів'я вніс і протопресвітер Олександр Шмеман, якого навіть вважають батьком літургійного відродження ХХ-го століття.

Говорячи про протопресвітера Олександра, як про одного з першовідкривачів літургійного богослів'я, потрібно враховувати дану йому багатьма літургістами сучасності, високу оцінку за його заслуги як інформатора, а не реформатора літургійного богослів'я, а також як керігматичного богослова, який міг явити справжнє значення літургії і зробити її живою для людей – радісною подією, яка є у Христі. Оцінюючи неминуще значення праць літургіста, характеризуючи їх як «рубіж» в області літургійного богослів'я, слід зазначити: літургійна спадщина протопресвітера Олександра Шмемана мала переломну силу під час його життя, має істотне актуальне значення і намічені теми для подальшого розвитку і для сучасної науки літургійного богослів'я.

Актуальність теми дослідження обумовлюється тією значною роллю, яку відіграє літургійна спадщина протопресвітера Олександра Шмемана в історії світової літургійної думки і літургійного богослів'я і традиції Православної Церкви. Літургійна спадщина протопресвітера Олександра в даний час плідно вивчається в історико-філологічних і літургійно-патристичних аспектах. Але проблема ширшого висвітлення цього питання, вказівки важливості його спадщини в історії формування і творення православного літургійного надбання, вказівки синтезу сучасної літургійної та давньої східно християнської богослужбової традиції потребує спеціального наукового дослідження. Розкриття теми літургійного богослів'я протопресвітера

Олександра Шмемана особливо актуально в наш час, коли його творча спадщина трактується і використовується з різними протилежними підходами, часто досить суб'єктивними і односторонніми. Освітлення літургійної творчості вченого необхідно також в силу більш докладного вивчення його літургійної думки, оскільки серйозної і аргументованої відповіді на основні теоретичні і практичні положення євхаристійного богослів'я протопресвітера Олександра Шмемана поки не вироблено.

Основна мета даного дослідження – спробувати провести систематичний аналіз усіх доступних шарів матеріалу літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана, зіставивши їх між собою, і тим самим заповнити недолік наукових досліджень цієї теми.

Завдання вивчення літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана полягає, *по-перше*, в тому, щоб показати становлення протопресвітера як богослова і літургіста, досліджувати літургійну спадщину протопресвітера як квінтесенцію епохи відродження православної літургійної думки; *по-друге* розкрити і проаналізувати богослів'я літургії і Євхаристії, як осередку православного літургійного життя в навчанні отця Олександра Шмемана, визначити поняття та категорії, які здатні висловити, по можливості повно, сутність літургійної спадщини богослова; *по-третє* розібрати тему таїнств і їх символіки в спадщині богослова; *по-четверте* подати критичний аналіз літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана, визначити розвиток літургійного богослів'я літургіста в сучасній перспективі.

Об'єктом даного дослідження є богословско - літургійна діяльність протопресвітера Олександра Шмемана.

Предметом дослідження є загальнотеоретична характеристика літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана.

Дане дослідження передбачає наявність спеціальних наукових **методів**, єдність історичного і гносеологічного підходів, аналізу і синтезу - при осмисленні понять літургійної спадщини протопресвітера

Олександра Шмемана, гімнографії, еортології, літургійної думки, літургійної спадщини Православної Церкви, церковних літургійних понять. У дослідженні знаходимо доречним використання методів об'єктивності, історизму, класифікації і типології, системного, хронологічного – при розгляді літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана в формуванні православної богословсько-літургійної думки, розуміння християнського богослужіння, його символізму; спільність критичного і конструктивного підходів - при розгляді актуальних проблем збереження літургійної спадщини отця Олександра Шмемана для майбутніх поколінь.

Хронологічні межі дослідження - час творчої діяльності протопресвітера Олександра Шмемана - середина ХХ століття.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в конкретному намірі вперше в літургійному богослів'ї провести комплексне дослідження як загальнодоступних праць літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана, так і історії, збереження, розвитку, аналізу і місця цієї спадщини в літургійній думці світового християнства, в формуванні нового раціонального засвоєння літургійної спадщини богослова. На базі вивчення останніх досягнень в області дослідження літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана виділені панівні тенденції розвитку цих досліджень, перспективи подальших досліджень. Дипломна робота спрямована на комплексний і міждисциплінарний підхід, на узагальнення накопичених за останні десятиліття фактів, ідей, пропозицій, спостережень і висновків.

Теоретичне застосування роботи полягає в тому, що дослідження стане науковою роботою, яка дасть історичну та богословсько-критичну характеристику літургійній спадщині протопресвітера Олександра Шмемана. Представлена в ньому етимологізація концепцій дозволить розробити новий підхід до аналізу літургійної спадщини богослова.

Практичне застосування дослідження - фактичний матеріал, спостереження і висновки дослідження можуть застосовуватися в наукових і богословських працях, в навчальному процесі при викладенні курсів

літургійного богослів'я і літургіки, у вивченні пастирського богослів'я і гомілетики, при підготовці відповідних підручників і навчальних посібників, їх розділів, в науково-дослідній роботі студентів, в пастирській практиці тощо.

Науково-практичну базу дослідження становлять насамперед праці самого протопресвітера Олександра Шмемана. Окремі аспекти літургійної думки, які поділяв протопресвітер, вивчалися представниками різних течій історико-літургійної науки: єпископом Каллістом (Уер), архімандритом Кіпріаном (Керн), протопресвітером Іоанном Мейєндорфом і Миколою Афанасьєвим, протоієреєм Олександром Меньом, Озоліна Н., Струве Н. Вивчення проблеми збереження творчої спадщини протопресвітера Олександра Шмемана в православній літургійній традиції продовжили богослови, історики і літургісти сучасності: митрополит Іларіон (Алфєєв), митрополит Іоанн (Зізіулас), Глибоковський Н., Голубцов А., Зернов Н., Катанский А..

Структура роботи обумовлена завданням і предметом дослідження. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, що містять відповідно одинадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. Обсяг дипломної роботи складає 94 сторінки, в тому числі зі списком використаної літератури.

На підставі праць протопресвітера Олександра Шмемана та історичних досліджень **перший розділ** роботи простежує життєвий шлях автора в світлі становлення його як пастиря і богослова-літургіста. Розкриваються етапи створення отцем Олександром, літургійного богослов'я його епохи, цілого кодексу праць, проводиться аналіз створення їм літургійних робіт, визначається їх керігматичний зміст. Особливо звертається увага на вплив архімандрита Кіпріана Керна на творчість отця Олександра як парадигму учня і вчителя. Головною думкою першого розділу є розкриття впливу життєвого досвіду протопресвітера Олександра Шмемана як священника і літургіста-практика на його літургійну творчу спадщина.

Другий розділ аналізує богословські погляди отця Олександра на літургію як таїнство зібрання і таїнство Царства. Особлива увага приділяється аналізу богослів'я Євхаристії, як серцевини православного літургійного життя і, зокрема, Євхаристійного канону в його сучасній редукції. Центральною думкою другого розділу є визначення отцем Олександром літургії як центру і змісту життя християнина, сфокусованої на євхаристійному сприйнятті буття Церкви.

Визначення місця православних таїнств в літургійній спадщині протопресвітера Олександра – тема **третього розділу**. Тут проводиться аналіз таїнств Сповіді, Причастя, Хрещення і Миропомазання в світлі вчення богослова, висвітлюється їх значимість і місце в євхаристійному житті християнина, аналізується розуміння літургістом символу в sacramentalному сприйнятті християнських таїнств.

Четвертий розділ проводить критичний аналіз літургійної спадщини вченого в історичному контексті, вказуючи на літургійну творчість християнських письменників ще в часи апостольські і на інтерес до літургійного богослів'я серед російських літургістів ще в XIX столітті. Також аналізується ставлення до літургійної творчості протопресвітера Олександра сучасними дослідниками і ставиться питання про значення, про місце в богословській науці і розвитку літургійної спадщини богослова в сучасні перспективи.

У **висновках**, відповідно до мети і завдань, поставленим в дослідженні, підводиться підсумок розбору літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана і подається аналіз його суджень про літургію та церковних таїнствах в літургійній перспективі, в чому робиться акцент на об'єктивності в підході до сучасних богословів.

РОЗДІЛ I. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1. Огляд джерел

Першим джерело є Святе Письмо Старого та Нового Завіту, в якому містяться вказівки на промислительну дію Бога від створення світу і до наших днів. Цитати, які використовуються в напрацюванні, подаються із Біблії, яку перевидав Святійший Патріарх Філарет [1]. Це переважна більшість цитат із Нового Завіту, хоча і використовуються цитати із Старого Завіту, адже протопресвітер Олександр Шмеман велику увагу приділяв великопостовим богослужінням та звертав на них особливу увагу.

Наступною групою джерел даного дослідження є богослужбова література, а саме – це Древній Києво-Печерський молитвослов [4], який є частковим перевиданням відомого «Полуустава», укладеного свт. Петром Могилою у 1643 р., що з'явилося на три роки раніше від Требника і може вважатися ще одним результатом наукової роботи могилянського гуртка з кодифікації богослужбових текстів. Також використовувався і Молитвослов [16] видавництва Української Православної Церкви Київського Патріархату, для цитування молитов, які часто використовуються священиком Олександром, для пояснення літургічних особливостей. Також і служебник [22, 23], як першоджерело в літургічному розумінні та використанні молитов із різних Літургічних практик. Важливим джерелом при написанні роботи стали цитати із Требника [25, 26], який подає священнослужителю послідовність звершення Таїнств та священнодій, а також чинопослідування різноманітних чинів, які присутні в православній церкві, який використовувався для цитування фраз із Таїнств, на яких особливу увагу звертав протопресвітер Шмеман.

Наступним хто вступив на арену розвитку богословської думки був прп. Єфрем Сирін (біля 306 – 373 рр.) [5]. Багато говорить Єфрем на есхатологічні теми – вони явно вражають його поетичну уяву. У прп. Єфрема багато сміливих образів. У передачі загальноцерковного вчення він досягає великої яскравості, досягає художнього синтезу, і в цьому віронавчальне достоїнство його творінь.

Наступним і одним з найвизначніших проповідників і богословів свого часу був свт. Іоан Золотоуст (347 – 407 рр.) [20], який в своїх творіннях надає масу корисної інформації з проблематики есхатологічних поглядів, зокрема критичний розгляд бажання знати час другого пришествя. Свт. Іоан Золотоуст був, перш за все, етичним проповідником. У Золотоуста були свої улюблені догматичні теми, до яких він постійно повертався. По-перше, вчення про Церкву для нього нерозривно пов'язане з вченням про спасіння, як жертву Первосвященника Христа, що через Хрест зійшов на небеса. І по-друге, вчення про Євхаристію як про таїнство і жертву (небезпідставно Золотоуста називають «Євхаристійним вчителем»).

Свт. Григорій Богослов (329 – 389 рр.) у своєму напрацюванні під назвою «Симфонія» [2] дає поради з найважливіших питань духовного життя. Ця збірка є надзвичайно цікавою, адже вона є розділена за темами, які для більш зручного пошуку розташовані в алфавітному порядку, і цитати якого використовує священник Олександр Шмеман.

Свт. Григорій Ниський (біля 335 – 394 рр.) в своїх аскетичних працях і листах [3] дає настанови щодо християнського життя та до розуміння есхатологічного буття у світі.

Аналізуючи літургічну тематику та певні її особливості було використано також і напрацювання свт. Феофана Затворника [27], а саме його висловлювання стосовно монахів, адже протопресвітер Шмеман часто цитував його для підтвердження своєї думки стосовно монаршого ордену.

Важливим при дослідженні питання «розуміння Церкви» священник Олександр згадує цитуючи священномученика Іларіона Троїцького, а саме його творіння, які випущені у 3-х томах, де у другому томі [8], Він висловлює богословські думки. Саме там Він чітко описує розуміння Церкви та вказує на її ідентичність.

Прп. Іустин (Попович) (1894 – 1978 рр.) найбільш близький до нашого часу видатний подвижник і сповідник Сербської Православної Церкви, християнський філософ і богослов у своїй фундаментальній праці «Догматика

Православної Церкви: Есхатологія» [10], яка присвячена православному вченню про кінцеву долю світу, в порівнянні з «класичними» догматичними курсами автор не сухо викладає догмати, а вчить жити по-євангельському, розкриває сам дух християнства – тому його праці доступні і співзвучні сучасному читачеві. Також і книга «Православна Церква і екуменізм» [11], яка присвячена розумінню поняття «Церкви» і її сприянням у християнських конфесіях, що наголошує на розумінні Церкви, через що можливий екуменізм.

Також для загального використання цитат використовувались напрацювання: свт. Кирила Єрусалимського [13], Макарія митрополита Московського і Коломенського [14], святого Макарія Великого [15], святого Феодора Студита [24] та архієпископа Філарета Чернігівського, в творах яких вони розкривають історичний розвиток розуміння Церкви, богослужіння, настанов про християнське життя.

Використовуючи їхні напрацювання, магістерська робота наповнилась новими поглядами на давно сказані висловлювання в еклезіологічному викладі, протопресвітера Олександра Шмемана.

1.2. Історіографія

Історіографію даного дослідження варто розділи на декілька частин. Перша частина вміщує в собі джерела, що розкривають нам вчення протопресвітера Олександра Шмемана, як літургіста. Визначними його набданнями були такі праці, як: «Вступ до Літургійного богослов'я» [77, 78], «Літургія і передання» [82], «Великий Піст» [79], в яких священник Олександр говорить про небезпеку не правильного розуміння літургійного життя Церкви. Він стверджує, що його неправильне розуміння: «символічне» тлумачення, «благочестиві» звичаї і т. д. Літургійний досвід Церкви спотворений з двох сторін: міфотворчої, фантазією «народу», язичницької в своїй суті і абстрактними схемами «богословів», які вбивають Таємницю. Завдання літургійного богослов'я Шмеман визначає так: «...якщо богослов'я є дійсно розкриття досвіду Церкви. Передача цього досвіду у відповідних словах і

поняттях, якщо досвід Церкви даний, повідомлений нам, живе в нас, перш за все, в таємниці літургійної життя її, то богослов'я має по необхідності стояти на сторожі і цього досвіду, в міру своїх сил і можливостей охороняти його від засмічення, спотворення і перекручення ... ».

Наступна частина складається із дослідження питання Таїнств та його розуміння Шмеманом. Дана тема широко розкрита ним у його праці «За життя світу: Таїнства і православ'я» [90] – присвячена таїнствам Церкви з якими зустрічається людина, яка приходить до віри. Що відбувається під час таїнств Хрещення, Миропомазання, Євхаристії, Шлюбу – все це з духовної точки зору яскраво і точно пояснює протопресвітер. Наступною книгою є «Водою і духом», де священник Олександр показує важливість Хрещення, для того щоб наш церковний досвід, досвід християнського життя став хрещальним, тобто співвідносився б з таїнством хрещення як з живильним його джерелом, необхідність відновлення справжнього змісту хрещення його сенсу і дії в нас. А це може бути зроблено тільки через освіту, яка принаймні, в ранній Церкві, завжди розумілася, як нерозривна єдність навчання, літургійного досвіду і духовної боротьби. Саме в цій єдності ми потребуємо сьогодні, як ні в чому іншому: «...робити те, у що віримо, і вірити в те, що ми робимо, жити в злагоді з тим, що через роблення дається нам як життя і сила...» про що наголошує Шмеман у даній книзі. Також стосовно Таїнств, священник Олександр говорить про Євхаристію, останню свою працю, яка була його останньою книгою, кульмінацією всього його творіння - «Євхаристія. Таїнство Царства» [91], в якій Він роздумує про колишні й сучасні особливості здійснення Євхаристії, наголошує на важливості участі людини в церковному житті, порівнює людину сьогодення з людиною минулого, вказує на те, що не людина, а Бог має бути мірою всіх речей. Він щиро вірить в євхаристійне відродження Церкви, внаслідок її повернення до того досвіду, яким вона жила від початку.

Також при написанні роботи використовувалися негативні джерела, а саме Щоденник [81] протопресвітера Олександра Шмемана, в якому він розкриває велике коло своїх поглядів на різноманітні питання, які включають

погляди на літургічне життя, керігматичне служіння, про особливість парижської школи та її вплив на Нього, особливе розуміння важливості Євхаристії у Церкві, її богослів'я та важливість правильного розуміння Таїнств православної Церкви.

Сфера наукової розробки доволі обширна, однак, при дослідженні даного питання ми використали квінтесенцію сучасної думки богословів двадцятого та двадцять першого століття. Серед них це протопресвітер М. Афанасьєв [29], Олексій Осіпов [92], проф. Глубовський Н.Н. [33], мит. Иларіон (Алфеев) [42, 43, 44, 45, 49], схиарх. Іоан (Маслов) [48], проф. А. Карташов [51], мит. Каліст (Уер) [50], прот. А. Мень [62], всі дослідження вищезазначених авторів використовувались стосовно певної міри висвітлення тої чи іншої тематики, яка розкривається у даному дослідженні.

Окремо потрібно виділити напрацювання, які використовувались, як ті, які описують чи аналізують спадщину священника Олександра Шмемана. Серед них то священник Д. Сисоєв [96], який охарактеризовує основні особливості парижського богослів'я та вказує на специфіку сприйняття богослів'я. Також висвітлення основних тем, які священник Олександр висвітлює у своїх щоденниках [81]. Потрібно зазначити, що для висвітлення вкладу богослів'я «парижської школи», де викладається вклад «парижської школи» у розуміння православної еклезіології використовувалось напрацювання І. Мяснікова [93].

РОЗДІЛ II. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ПРОТОПРЕСВІТЕРА ОЛЕКСАНДРА ШМЕМАНА ЯК ПАСТИРЯ І ЛІТУРГІСТА

2.1. Протопресвітер Олександр Шмеман як пастир і практик літургійного життя

Особистість протопресвітера Олександра Шмемана як письменника, богослова і педагога ХХ століття є вельми яскравою і значущою в середовищі його шанувальників. Для всіх, хто трудився з отцем Олександром на церковній ниві, він представляв особистість, яка не тільки на рідкість вдало поєднала відверто мислячого богослова і гучного церковно-громадського діяча, але і пастиря, священника з великої літери. Серед його сучасників, єдиним, хто міг змагатися з отцем Олександром в «дусі пастирства», називають протоієрея отця Іоанна Мейендорфа. «Від них на службах віяло чимось святоотцівським, «Каппадокійським». І виглядали вони як стовпи перекази і аж ніяк не реформатори... У двох був пафос апостольства, вони себе відчували місіонерами насправді...» [69, С. 212 – 213] – згадує свідок служби в сімдесяти роки.

Протопресвітер Олександр Шмеман народився в 1921 році і провів дитячі роки в Естонії, а з 1930 по 1935 роки навчався в Парижі, в кадетському корпусі. Як сам він пише про цей час: «Можливо, це були найкращих п'ять років мого життя» [81, с. 23] .

Там же, в Парижі, він залишився викладачем Свято-Сергіївського інституту. Про Шмемана, паризького викладача, А. В. Карташов писав: «Серед молодих російських учених-богословів емігрантського періоду видатне місце займав мій учень по Історії Церкви протоієрей отець Олександр Шмеман. Він швидко опановував науковий матеріал, мав схильність до широкого кола спілкування. У цьому спілкуванні і відкрився характер його світогляду як богослова» [51, с. 186].

У церковних службах отець Олександр черпав сили і наснагу для пастирської діяльності, для нової творчості, яку здійснював «в силі духу» (Лк. 4, 14), маючи хист від Господа служити Всевишньому і людям. На жаль, його

не завжди правильно розуміли і новатори церковного богослів'я і «консерватори-старці» і різні «колацерковні політикани», використовуючи авторитет протопресвітера для власних, не завжди обґрунтованих висловів.

Релігійність протопресвітер Олександр розумів не вузько, але мислив в ширину і глибину, а дешева псевдодуховність його просто-напросто відштовхувала. Але, на жаль «люди люблять дешевину, аби вона була прикрита бородами, хрестами і звичними словесами» – сумно записував у свої щоденники протопресвітер [81, с.11]. Він був глибоко переконаний, що справжнє релігійне почуття апріорі є несумісним з церковним прикрашеним акторством, або благочестям на словах. «Коли християнство робиться прикрасою, а не красою, благочестивий, а не вірою, воно видихається» [81, с. 44]. Такий «благочестивий» відкидає все, що для нього не «релігійно», – пише отець Олександр у своєму щоденнику, – бо для нього Бог там, де «релігія», а все інше він починає відкидати зневажено і самовдоволено, не розуміючи, що сенс релігії як раз в тому, щоб «все це» наповнити світлом, «віднести» до Бога, зробити спілкуванням з Ним [81, с. 77].

Отець Олександр переконаний, що християнство не є системою ідей і вже у всякому разі не є ідеологією. Воно є досвідом і свідченням про цей досвід, який невпинно передає Церква [90, с.100]. Навколишній світ для отця Олександра неймовірно далекий від істинного християнського благовісття і все далі і далі відходить від нього. Але саме ця окремість світу і християнства змушує згадати про християнство як місію. Протягом всього свого життя отець Олександр проніс звістку про християнське бачення світу, про перетворення і порятунк. Робив він це і через свою працю, проповіді, але, в першу чергу, через священниче служіння. Його вважають справжнім пастирем, який отримав «християнське пастирство від Христа Пастиреначальника» [48, с. 35].

При всій неоднозначності окремих текстів і думок, його спадщина прийнята Церквою. Ще за життя його книги перекладалися на різні мови світу (включаючи фінську і японську) [48, с. 7], де тільки православний читач вважав

за необхідне їх вивчати. Під його впливом багато хто прийшов до віри, за його активної участі було створено одну з найприкметніших богословських шкіл (Свято-Володимирську семінарію в Нью-Йорку), за його клопотанням народилася нова помісна церква - Православна Церква Америки [48, с. 15].

Все життя протопресвітер Олександр проніс у своєму серці особливу «печаль по Богу» [81, с. 595], якийсь потяг і спрагу до Господа. Незважаючи на критику в його адресу, на його «неправославні» погляди - саме православ'я було осередком його пастирського служіння. Більш того, саме в православ'ї він бачив точку опори у всіх складних питаннях, які життя ставило перед його сучасниками [75, с. 166].

Для Шмемана, як священика Божого, який служив святу літургію, Православна Церква була не вузьким «втіленням християнства», а справжньою Церквою, народженою в день П'ятидесятниці. З приводу цих думок, отець Олександр пише про те, що в кожному християнинові відображається весь досвід Церкви, який і є основою християнства. Досвід кожної людини може розширитися до меж загального, соборної свідомості, і в цьому основа шляху людини [77, с. 39]. У його розумінні немає меж для розуміння Церкви, як тільки російської або тільки грецької, бо кожен здатний у всій повноті уподібнитися Христу. Це не може бути долею одного якогось народу. У цьому позиція отця Олександра Шмемана досить кафолична і згідна з духом першохристиянської проповіді, яка пропонувала одну і ту ж звістку, одну і ту ж Церква, як іудеям, так і еллінам [77, с. 40].

У питанні пастирського служіння протопресвітер Олександр керувався завжди настановами святих отців, підкріплюючи кожне своє слово прикладом особистого життя, як про це радили святі отці, зокрема святитель Григорій Богослов. «Раджу вам, – дає настанови святий – не бути оком, сповненим темряви, щоб не бути головним в порочому житті... Будь більше прив'язаний до Бога, ніж стій за вчення про Бога» [48, с. 206].

Людину, яка займається і історією, і богослів'ям, і літургійними науками, і культурологією, вельми нелегко звести до якогось спільного знаменника. І

все-таки, такий знаменник зізнавався і прихильниками і опонентами отця Олександра існуючим. У ньому бачили то, без чого б отець Олександр перестав бути самим собою, – це цілісне і жертвне пастирство. Священство як справжнє пастирство – це завжди подвиг. Справжній пастир, як вчить святитель Григорій Богослов, завжди «сумує про тільця, який відстав від стада, про овечку, якої бракує в десятці...» [73, с. 372]. Виснажений пошуками і переживаннями за зниклою вівцею, такий пастух «... взявши сопілку, вийшовши на високе місце, наповнює смутними звуками сопілку свою, кличе туристів, які заблукали, як розумних, і якщо послухаються, радіє про них більше, ніж про все стадо, яке не створило йому таких турбот» [73, с. 372]. Такими переживаннями і такою радістю переживав і радів отець Олександр, маючи піклування про свою паству.

Після своєї досить ранньої смерті в 1983 році отець Олександр Шмеман залишився одним з найяскравіших богословів і просто християн минулого століття. Для багатьох, хто знав протопресвітера Олександра, він є справжнім пастирем, який знав літургійне життя власним досвідом, який не тільки писав про богослів'я, не тільки жив богослів'ям, а й був ним. Ось як говорив про нього його друг і сподвижник Микита Струве: «... можемо сміливо сказати вже тепер, що цей сучасник, наш сучасник, буде, рано чи пізно, названий і визнаний дійсним учителем Церкви» [75, с. 168].

Як бачимо, авторитетом для протопресвітера Олександра Шмемана було його пастирський послух і практика літургійного життя. Як істинний православний пастир, він втілював в життя ті ідеали пастирського служіння, та й взагалі життя християнина. І ця пастирська діяльність, досвід літургійного служіння, життя в душі ранньохристиянської громади відобразились і на його богословсько-літургійній творчій спадщині.

2.2. Праці отця Олександра Шмемана як керігматичного богослова

Проповідь про Христа словом, проповідь особистим життям, проповідь щоденна, навчання пастви духовного життя, за словами святителя Григорія

Богослова, являються тим могутнім шляхом до гори, що сприяють в справі порятунку і приводять паству до Христа. І «для того щоб люди досягали Царства Небесного і духовного вдосконалення, Господь посилає в наш грішний світ особливих богообраних людей - пастирів Церкви. У кожному поколінні ми можемо спостерігати дане явище» [68, с. 3]. На всьому протязі нашої церковної історії ми бачимо, що Церква завжди потребувала відповідальних пастирів, а особливо таких, які б своїм словом і живим прикладом несли слово Боже, відроджували, наvertsали паству до духовного життя, були осередком чистоти сприйняття Божественних істин. До таких пастирів, які відчували потреби пастви в самих її глибинах та одухотворяли їх, без перебільшення належить і протопресвітер Олександр Шмеман.

У християнстві, у вірі в Бога отець Олександр бачив вихід для кожної людини, поневоленого земним мирським тяжінням, навіть простий ідеологією і релігією, говорить тільки про «свободу». Але віра, стверджує протопресвітер, говорить не про свободу, вона говорить про слухняність Богу, і цим не на словах, а на ділі звільняє людину: Бог є єдиний в цьому світі свободи і джерелом свободи [81, с. 265]. Такі подібні до них високі і в той же час прості і доступні істини, народжувалися в отця Олександра з духовного досвіду, він відчував їх повнотою серця. У цьому його головна теза і вчення і життя - богослів'я не на словах, не в ідеологіях, не в ідеях, богослів'я - в керігматичності, в справі, в житті, в духовній насиченості, в практиці. Його керігматичне служіння можна передати словами Христа: «Ви сіль землі» (Мт. 5, 13), сіль - яка всіх і вся осолоє, передає людям не думки і ідеї, а сам дух життя в Бозі, саму суть християнства, його дух і подих.

Тут проявляється також і одне із головних питань світогляду Олександра Шмемана: християнство для богослова - це не релігійний «культ», а саме життя через віру в Христа. І будь-яке зближення християнства з ідеологією, розчинення християнства в релігійному культі породжує у нього живий протест. «Для мене зло, - пише Шмеман в щоденнику, - перш за все полягає в самій ідеології, в неминучості для неї всяку ідеологію ототожнювати зі злом, а

себе істиною і добром, в той час як Істина і Добро завжди «трансцендентна». Ідеологія - це завжди ідолопоклонство, і тому будь-яка ідеологія є злом і породжує лиходіїв...» [81, с. 125].

Досвід керігматичного бачення релігії отець Олександр бачить у «Церкві як в Царстві Божому» серед «і» всередині «нас» [81, с. 51]. Тому і всі літургійні сприйняття священник концентрує на розумінні в есхатологічній перспективі - як зустрічі іншого світу, втіленої реальності, в миттєвостях відчуття потойбічного буття. Такі миті людині даруються Богом в православних богослужіннях, особливо в таїнстві Євхаристії. Це життєвий досвід, навіть дар людині від Бога, відчувати інший світ і інше життя «буквально в світлі Божого Царства, є, однак, при посередництві всього того, що складає світ: барв, звуків, руху, часу, простору, тобто саме конкретності, а не абстрактності» [81, с. 52].

Під цим даром життя протопресвітер розумів не просто релігійне її розуміння, а розуміння життя в душі, в її активному прояві, у вічній євхаристійній подяці Богові за неї саму (за життя). «...Тим, кому дано дар життя - і це значить: її «релігійне» відчуття, - каже Олександр Шмеман, - набагато менше необхідна «релігія», яка майже завжди від нестачі, а не від надлишку, від страху перед життям, а не від подяки за неї. І ця безрадісна, млява релігія відштовхує. І перш за все тому, що звернена до життя осудженням і злістю. «Завжди радійте, за все дякуйте» (1 Сол. 5, 16-18): це хіба звучить в нашому змученому власною історією християнстві?» [81, с. 83] – запитує вчений.

Протопресвітер Олександр протиставляє віру і християнство - релігії і навіть самої Церкви, коли розуміють Її тільки в якості форми зовнішнього благочестя. Для нього важливіше «світла легкість християнства» [81, с. 72], а не зовнішнє тяжке благочестя церковності.

Слід уточнити, що саму Церкву отець Олександр бачить як рідний дім, як світлицю і гніздо кожної людини, в якій він проводить споглядальницьке життя, має близьке відчуття присутності Духа Господнього, в яку він «повертається з радістю, з тим щоб, знайти саме життя, саме щастя, саму

радість, куди кожен приносить плоди своєї праці і де все набуває свободи і повноти святості. Але саме присутність, досвід цього будинку – вже позачасового, незмінного, вже пронизаного вічністю, вже вічність тільки і який є, – тільки ця наявність може дати і сенс, і цінність всього в житті, все в ній «віднести» до цього досвіду і як би наповнити ним» [81, 59]. «Тільки в Церкві, – повторюється отець Олександр, - можна знайти повний образ Христа. Це і є справа богослів'я – і більше нічого» [81, с. 72].

Всі протиріччя церковного життя священник переживав дуже гостро і болісно, ніби б і не знав про моральний стан духовенства ще в перші століття християнства [59, с.24], як ніби сам не написав «Історичного шляху православ'я» ... Але клерикальна черствість в справах віри не є для нього приводом заперечення і докору самій Церкві: чи не Церкву він засуджує, але спосіб життя, який не відповідає ідеалу церковного буття. «Я вірю, - каже протопресвітер, – що Православ'я – істина і порятунок, і здригаюся від того, що пропонують під виглядом Православ'я, від того, що люблять, чим живуть, в чому вбачають «православ'я» самі православні, навіть кращі, безкорисливі серед них» [81, с. 66]. Отець Олександр дуже болісно переживає зачерствіння церковного життя і дуже гостро розкриває місця гниття. При цьому він цілеспрямовано показує той ідеал, до якого людина повинна прагнути - життя в Дусі, без зайвого пафосу і клерикалізму. Цим протопресвітер «виявив по-справжньому євангельський підхід до боротьби проти зростання світських пріоритетів в Церкві тим, що ні хвилини не терпів замкнутості, культовості або клерикалізму в церковному житті» [90, с. 9].

Будь-якої ідеології, зовнішності, букві закону отець Олександр Шмеман протиставляє простоту, безпосередність життя, споглядання, спілкування, сприйняття цілісності життя як дару Божого, саму відвертість в вірі, вчитися не «ходити до церкви», а жити в Церкві, творити її кожному християнину. «Християнство вимагає, абсолютно вимагає простоти, вимагає «світлого ока», «зрячої любові». Воно спотворюється по всюди, де є надрив, де «єство на крик примушується» [81, с. 403].

Часом він жадає «кудись втекти від цього православ'я ряс і камилавок, безглуздих ритуалів і церемоній, єлейності і лукавства. Бути самим собою, а не грати найчастіше якусь роль, штучну, архаїчну і нудну»... [81, с. 597].

Християнство для Шмемана полягає саме в керігматичному свідоцтві про вічність в цьому тимчасовому, змінному світі. Справжня сутність християнської віри, на думку богослова, полягає в тому, що ми «живемо в часі, але тим, що вище часу; живемо тим, що ще не настав, але ми це вже знаємо і маємо» [89, с. 117]. Шмеман був переконаний, що будь-яка діяльність християн, яка не випливає з досвіду всебічного перетворення у Христі, вчиненого в богослужінні, рано чи пізно засуджена на невдачу. Тільки досвід Царства, царювання Бога може довго надихати християн до глибокої місії в світі» [90, с. 8]. «...Християнство - це завжди проповідь – то є явище того, іншого, вищого плану, самої реальності» [81, с. 35]. Прославляти Господа християнин повинен, перш за все, особистим життям і, крім того, богослужінням. Отже, літургійне життя при цьому є невід'ємною частиною буття живої церковної громади.

Як бачимо, головним пріоритетом пастирського служіння для протопресвітера Олександра Шмемана є життя в душі, реальне діяльне життя православного християнина, керігматичний, життєвий підхід до тлумачення основ християнства та втілення його в практичному житті. Це бачення і це його діяльне церковне життя відобразилися і на його творчості, особливо на літургійній спадщині, де головну тему своїх творів отець Олександр бачить у втіленні реальної практики християнського життя, що здійснюється в душі та в правді.

2.3. Вплив «паризької школи» на літургійну творчість протопресвітера Олександра Шмемана

Богословсько-літургійні погляди протопресвітера Олександра Шмемана формувалися під впливом великого числа видатних православних письменників і творчих особистостей. У житті отця Олександра важливе місце займає

релігійне відродження початку ХХ ст., «Плодом» якого і стала його літургійна спадщина. Серед відомих російських мислителів, що мають вплив на керігматичне становлення майбутнього літургіста, мали, безсумнівно, його викладачі в Паризькому Богословському інституті. Вчителями отця Олександра Шмемана були останні представники релігійного відродження початку століття на етапі їх повного входження в Православну Церкву, які представляли так звану «паризьку школу».

Живучи на чужині, емігрувавши на початку століття з Росії, представники цієї школи продовжили традиції російського богослів'я в новій атмосфері, в нових умовах. Зустріч із Заходом виявилася для них плідною: вона мобілізувала їх сили на осмислення їх власної духовної традиції, яку треба було не тільки захистити від нападів, а й представити Заходу зрозумілою для нього мовою. Багато в чому саме завдяки працям богословів парижської школи західний світ дізнався про Православ'я, про який до цього знав лише з чуток [44, с. 243].

Творчість Олександра Шмемана під впливом паризьких богословів і літургістів отримало форми так званого «російського» варіанту західного православ'я. Саме в Парижі отець Олександр отримує перший досвід літургійної думки. «Звідси - пише протопресвітер, - моя любов до Парижу, моя внутрішня потреба в ньому. Вона від того, що саме в Парижі, ... цей досвід був мені даний, став моєю сутністю» [44, с. 243]. У своїй книзі «Водою і духом» отець Олександр так згадує про людей, що вплинули на його долю як літургійного дослідника: «Мені довелось, по милості Божій, - писав він, - вчитися православного богослів'я в Паризькому Богословському Інституті у останніх представників, учасників і натхненників релігійного відродження початку століття, бути свідком їх вогню, їх віри, їх вірності Христу і Його Царства. І я твердо вірю, що в темряві, що минає від Бога у світі восторжествує їх світло, їх свідчення, їх бачення» [80, с. 4].

Сподвижник протопресвітера Олександра отець Олександр Мень серед перших осіб, що мали вплив на формування світовідчуття Шмемана, вказує

Володимира Соловйова, називаючи його справжнім учителем [62, с. 360]. Крім нього на молодого паризького семінарста Олександра Шмемана значний вплив мав також Сергій Булгаков. Однак Шмеман ніколи не цікавився його софіологією. Це видно з спротиву його творчості, «наскрізь просоченого екзистенціалізму, без навіть натяку на абстрактне філософствування» [90, с. 13]. Тверезий, критичний підхід до найактуальніших і болючим подіям церковної історії Шмеман успадкував від Карташова А.В. У Вишеславцева Б. П., особливо з його праці «Криза індустріальної культури», Шмеман перейняв думки про глибокий зв'язок філософської антропології з догматичним і моральним богослів'ям. Він часто навіть майже цитує автора. Так, наприклад, говорячи про гріхопадіння перших людей, Шмеман спирається на думки Вишеславцева: «Падіння Адама і Єви відбувається, триває, діє завжди, і locus цієї дії не якась абстрактна «природа», яку ми «успадкували» від Адама, «locus» цей - цивілізація» [81, с. 383].

Ще будучи священником у Франції, Шмеман написав свою працю з літургії «Введення в літургійне богослів'я». Чималий вплив на нього як літургіста в написанні цієї праці мали священники Микола Афанасьєв і Георгій Флоровський. Отець Олександр був захоплений євхаристійною еклезіологією першого і неопратрестичного синтезу православного богослів'я [90, С. 14 – 15]. «Євхаристійна еклезіологія протоієрея Миколи Афанасьєва, послужила вказівкою (хоча і не прямим зразком) подальшого направлення богословського шляху отця Олександра» [81, с. 655]. Особливо в творчості протопресвітера проглядається стиль праці Афанасьєва «Церква Святого Духа», як центральна праця автора.

У питанні підготовки ґрунту для «літургійного відродження» в Православній Церкві ім'я протопресвітера Олександра стоїть поруч з ім'ям протопресвітера Миколи Афанасьєва. Головною роботою Афанасьєва, як було сказано вище, є книга «Церква Духа Святого», в якій закладені початки так званої «євхаристійної еклезіології», яка отримала розвиток у Шмемана і грецького богослова - митрополита Іоанна Зізіуласа. Суть цієї еклезіології

полягає в централізації ролі і значення Євхаристії в Церкві: кожна євхаристійна громада на чолі з предстоятелем сприймається не просто як частина Вселенської Церкви, а як місцева Церква, яка володіє всією повнотою церковності і через Євхаристію пов'язана з іншими місцевими Церквами [44, с. 245]. У подальших працях отця Олександра, таких як «Євхаристія», «Великий піст», «За життя світу», «Водою і Духом», а також в його численних статтях, лекціях, проповідях і публіцистичних роботах, маючи на меті відродження літургійного богослів'я, євхаристій та еклезіологія розвивається і в той же час розкривається багатство літургійного передання Православної Церкви [44, с. 245].

У 1950-ті роки богослови «Паризької школи», такі як Георгій Флоровський, Олександр Шмеман і Іоанн Мейєндорф, переїхали в Америку. Всі троє послідовно займали пост декана Свято-Володимирської семінарії в Нью-Йорку, перетворили її в провідний центр православного богослів'я на Північноамериканському континенті [44, с. 248].

Протоієрей Георгій Флоровський став сподвижником Шмемана в Америці, проте думки Флоровського, як ідеолога, а не реаліста, не сприймався Шмеманом, особливо відверто чужа йому «шаноблива, пристрасна метушня з «Візантією» і візантійськими текстами, які займають богослів'я» [81, с. 65] останнього. Шмеман тут явно не згоден з Флоровським, бо бачить православ'я без «візантизму». «Рано чи пізно, – пише протопресвітер, – стане всім зрозумілий але, що ні концентрацією старань на збереження «еллінізму», або «русизму», або «сербізма» збережемо ми Православ'я, а навпаки, зберігаючи і виконуючи вимоги Церкви, врятуємо ми і все те, що є значного в різних втіленнях християнської віри і життя. Якщо професор протоієрей Георгій Флоровський, російський богослов, який жив і працював «у вигнанні», мав сміливість (в своїх «Шляхах російського богослів'я») викривати і засудити відхилення «русизму» від «християнського еллінізму» і звільнити таким чином ціле покоління російських богословів від останніх залишків псевдомесіанського релігійного націоналізму, то чи не час і грекам - хоча б одному -

зробити таку ж важку, але визвольну операцію щодо двохзначностей «еллінізму»? » [85, с. 32].

Але особливий вплив на формування Олександра Шмемана як літургійного богослова мав його безпосередній учитель і духівник, літургіст і патролог архімандрит Кіпріан (Керн) [90, с. 13]. У таких роботах отця Кіпріана як «Антропологія святителя Григорія Палами», «Євхаристія», «Православне пастирське служіння» Олександр Шмеман міг черпати величезні глибини літургійних тем [44, с. 244]. Весь паризький період життя протопресвітера Олександра Шмемана має осередком ім'я архімандрита Кіпріана (Керна).

Таким чином, вчителі Паризького Богословського інституту для молодого Олександра Шмемана були не тільки істинними християнами, послідовниками вчення Христа, людьми, які втілили суть християнського богослів'я в реальність літургійного, духовного життя, а й безпосередніми вчителями богослів'я. Вплив паризьких богословів на отця Олександра полягав не тільки в прищепленні йому навичок літургійно-богословської творчості, а й соціальна виплата практичної реалізації істин християнства в духовному житті.

2.4. Священик Олександр Шмеман -провідник літургійного богослів'я

Протопресвітер Олександр Шмеман - видатний мислитель, священик з великої літери, значна особистість філософії та богослів'я ХХ століття, є до того ж і центральною фігурою літургійного богослів'я.

Для сучасного церковного життя актуально багато з того про що йдеться в літургійних працях отця Олександра. Інтерес Шмемана до вивчення богослужіння з богословської, історичної, аналітичної точки зору є результатом літургійного руху, яке глибоко проникало життя всіх християнських церков протягом минулого століття. Рух цей зароджувався на початку ХХ століття в середовищі західного християнства, але швидко завоювало авторитет і в середовищі православних літургістів. У той час намічався діалогічний рух між західним і східним християнством в питанні вивчення богословських думок

різного роду мислителів і теологів. «Замість того щоб критикувати один одного, вони почали прислухатися до незнайомого їм підходу до християнського віровчення і уважно його вивчати» [40, с. 284].

До 1917 року богословські школи дали кілька першокласних історичних досліджень візантійської літургії, але тільки після революції цей історичний і археологічний інтерес привів до більш глибокого богословського інтересу. Особливо зародилося в середовищі викладацького колективу Свято-Сергіївського інституту в Парижі, де були виконані дослідження по Євхаристії, денного і тижневого кола богослужіння, еортології [55, с. 3] і загальні питання, які стосуються самої задачі і методу літургійного богослів'я.

Така пізніше поява літургійного богослів'я як науки зовсім не означає, що тлумаченням богослужіння і розкриттям його сенсу і змісту ніхто до цього часу не займався. Треба врахувати, що багато літургістів і богословів, спеціально займалися дослідженням православного богослужіння. Саме все літургійне життя Православної Церкви містить в собі богослів'я служіння Богу.

«У сучасному часі мільйони людей духовно насичуються православним богослужінням, – пише протопресвітер Іоанн Мейєндорф – Дуже багато ... на Заході ... починають осягати Православ'я саме через літургійне життя не тільки між Сходом, а й давнього християнського Заходу. У православному богослужінні вони знаходять і зв'язок з апостольською вірою перших століть християнства, і досвід майбутнього Царства Божого. Саме тому нам, православним, треба зберігати богослужіння не тільки як необхідний зв'язок з минулим, а й як живе свідчення про віру. Це вимагає як доброго знання його історії, так і богословського духовного досвіду того, що складає основу саме церковної молитви, в якій минуле, сьогоднішнє і майбутнє з'єднуються в життя Тіла Христового» [61, с. 240].

Але лише в кінці XIX і на початку XX століть, паралельно з відродженням інтересу до спадщини Святих Отців, православне літургійне богослів'я почало позбуватися від штучного і схоластичного сприйняття. На зміну «шкільного богослів'я» [8, с. 259]

прийшла богословська течія, яка тяжіла до патристичного аналізу, і богослів'ю літургії було переосмислено з метою повернення його в святоотцівське русло. Найбільший скарб переосмислення внесли богослови «паризької школи» і серед них такі як: архімандрит Кипріан (Керн), протопресвітер Олександр Шмеман і протопресвітер Іоанн Мейєндорф.

Протягом усього життя і тривалого священничого шляху, будучи рукоположеним в двадцять три роки, отець Олександр Шмеман був активно залучений в життя Церкви. Він був проповідником, пастирем, педагогом, полемістом, богословом. У літургійній спадщині Церкви він займає центральне місце як провідник літургійного руху. Такі його праці як «Літургійне богослів'я», «Великий піст», «Євхаристія. Таїнство Царства» є значущими зразками літургійної думки нової епохи. Роботи, виконані ним, без сумніву складають основу всього подальшого літургійного вивчення Церкви.

У своїх творах протопресвітер Олександр підкреслював, що саме в богослужіннях небесне Царство проявляється в силі, бо богослужіння, і зокрема Євхаристія, - це привілейоване середовище, в якому божественні пріоритети втілюються і дають людині здатність увійти в те альтернативне суспільство, яким і є Церква [90, С.8–9].

Хоча формування протопресвітера Олександра і відбувалося в паризькому середовищі, але реальна його творчість, вже не розвиток, не становлення, а дієве викладання науки, відбувалося в американський період його життя. Саме тут двадцятивосьмилітній священник, мабуть, і відчував весь масштаб втрати духу старовини в богослужбовому житті Церкви, а разом з ним і заклик до свого нового богословського поприщу, яке він назвав «літургійним богослів'ям». Під цим він розумів не дослідження найдавніших рукописних свідчень у різних формах «чинупослідувань», а живий молитовний пульс Церкви тут і зараз. Отець Олександр розумів критичне становище в якому опинилося літургійне Сприйняття православного богослужіння і назвав це «метаморфозою в сприйнятті - не тільки церковним народом, але і єпископатом, духовенством і, нарешті, богословами - самої сутності

Євхаристії» [91, с. 288]. Під цим висловом літургіст розумів те, що спочатку Євхаристія перетворилася з братської трапези в урочисте громадське богослужіння, а потім розуміння Євхаристії як події, в якому бере участь вся громада, поступилося місцем поданням про причастя як приватному релігійному акті. Євхаристія і понині зберігає характер громадського богослужіння, однак причастя перетворилося в приватну справу кожного православного християнина, присутність на Євхаристії перестало припускати обов'язкове причасття.

За особистим визнанням отця Олександра створення нової богословської дисципліни давалося йому «нелегко і не відразу» [78, с. 9].

«Я ясно усвідомлював, що (в цій новій дисципліні) я торкаюся тієї сфери церковного життя, яка в силу різних причин мовчазно визнавалася недоторканною, захищеної свого роду табу ...» [78, с. 10] - розмірковував отець Олександр, критику і заангажованість в цій сфері богослів'я. Отець Олександр, кажучи про літургійне богослів'я, задавався питанням, відповідь на яке дає розмежування в розумінні самого літургійного богослів'я і літургії. Питання це полягало в тому, «чи відповідає наш Літургійний зміст духу і призначенням літургії? Щоб відповісти на це питання, необхідно по-новому вдуматися в споконвічний закон молитви Церкви і в ньому почути і сприйняти закон віри» [78, с. 10]. І далі він дає обґрунтування своїх поглядів: «Те, що в наших духовних школах названо літургікою, було всього лише більш-менш загальним вивченням богослужінь з додатком своєрідного символічного тлумачення обрядів і начиння... Тому до відносно недавнього часу літургіку зараховували до розряду дисциплін «допоміжних» або «практичних»... Не дивно тепер, що творці наших «шкільних» догматів ХІХ століття пройшли якимось повз літургійного свідоцтва Церкви... Мабуть, в богословських категоріях ХІХ століття було щось таке, що ховало значення літургійного переказу, що заважало проростанням його в богословську свідомість. Навряд чи можна сумніватися в тому, що одну з причин цього не розуміння літургії як богослів'я слід шукати в такому ж, але ще більш глибокому нечутливості»

шкільному богослів'ю теми еклезіологічній, справжніх вимірювань вчення про Церкву» [78, с. 10].

Отець Олександр Шмеман, «спеціалізувався» на місії» [90, с. 102], творчій діяльності бачив в літургійному богослів'ї неминущу місію Церкви, не просто відродження її, але формування її з урахуванням сучасних запитань людини, зберігаючи при цьому дух і віяння вищого життя. Таке значення літургійного досвіду Церкви протопресвітер пов'язував з «онтологічною приналежністю християнства до життя «світу майбутнього», відмовою від будь-якого постійного дому «світу» і від самоототожнення з ним» [88, с. 250]. Маючи центральне рушиче місце в літургійному богослів'ї Православної Церкви, протопресвітер Олександр зводить його до онтологічної, внутрішнього сприйняття, а не просто до системи вивчення статуту і чисто символічного його виконання. У цьому питанні він на перше місце ставить божественну любов Бога до людини, як центральну тезу всього богослужіння, кажучи з непорушною «прямотою, простотою і міццю... про божественне зарядження любові» [45, с. 10].

За словами протопресвітера Олександра, есхатологія є відмінною рисою християнської віри як системи переконань, тобто як «віри в Бога, в рятівну силу певних історичних подій і, нарешті, в остаточну перемогу Бога у Христі і Царства Божого» [82, с. 117]. Есхатологія спрямована в майбутнє, в таємничий есхатон майбутнього Царства. У той же час «як християни ми вже володіємо тим, у що віримо. Царство має прийти, але в той же час прийде і Царство вже посеред нас. Царство - не тільки щось обіцяне, ми можемо пізнати його вже тут і зараз. І, отже, в кожній проповіді ми несемо свідчення, ... не тільки про нашу віру, а й про володіння тим, у що ми віримо» [82, с. 117].

Справжня сутність християнської віри, на думку богослова, полягає в тому, що ми «живемо в часі, але тим, що вище часу, живемо тим, що ще не настав, але ми це вже знаємо і маємо» [82, с. 118].

Таким чином, протопресвітер Олександр Шмеман є богословом, який стояв біля витоків відродження в Православ'ї літургійного богослів'я як науки,

необхідної для діяльного розуміння і сприйняття церковного богослужіння у всій його глибокій сутності. Ім'я отця Олександра є центральною фігурою потужної наукової течії у вивченні церковного богослужіння, фігури провідника літургійного богослів'я.

РОЗДІЛ III. БОГОСЛІВ'Я ЛІТУРГІЇ ПРОТОПРЕСВІТЕРА ОЛЕКСАНДРА ШМЕМАНА В СВІТЛІ СУЧАСНОГО АНАЛІЗУ

3.1. Богослів'я літургічного богослужіння у вченні протопресвітера

Олександрі Шмемана

3.1.1. Літургія, як таїнство зібрання

Протягом всієї історії Церкви Христової православне богослужіння займало центральне місце в житті православних християн, було і залишається основою їх перебування в Тілі Христовому. Особливе місце в колі православного богослужіння займає літургія.

Літургійне богослужіння в ранній християнській Церкві зберегло багато рис іудейської пасхальної вечері (так само як і християнська Пасха зберегла символізм юдейської паски). За формою кожне літургійне богослужіння було подобою іудейської пасхальної трапези, яка починалася з вечора і могла тривати до ранку (Діян. 20, 7-11). Трапеза ця носила піднесений, ритуально-літургійний характер. Її головною серцевиною було подяка [17, с. 73] – Євхаристія. На ній прочитувалися книги Старого Завіту, вимовлялися проповіді (Діян. 20, 9, 11), християни славили Господа «гімнами, і піснями» (Еф. 5, 19), «псалмами, ... і піснями духовними» (Кол. 3, 16).

В Древній Церкві у кожної громади міг бути свій євхаристійний чин, котрий, втім, неодмінно містив у собі зазначені вище складові. Самі чини стали називатися літургіями, з грецького – суспільне служіння [55, с. 7]. Кожна така літургія зазвичай підписує комусь ім'я апостола або святителя, з яким була пов'язана історія виникнення та розвитку цієї громади або місцевої Церкви. Такі літургії відбувалися до відомого часу, коли Православна Церква почала шукати безумовної одноманітності в здійсненні богослужінь.

Церковне передання зберегло назви древніх літургій, таких як Єрусалимська, Олександрійська, Медіоланська [36, с. 226], Єрусалимська літургія або літургія святого апостола Якова, була матір'ю і зразком для всіх. Її чин знаходимо в постановах апостольських, у Діонісія Ареопагіта, Юстина

Філософа, Кирила Єрусалимського [36, с. 225]. Ця літургія, маючи походження від Самого Христа і пов'язана з ім'ям святого апостола Якова, брата Господнього, становить скарбницю повноти апостольського передання. Її звершують на Святій Землі, і в деяких храмах поза її меж, і сьогодні.

У IV столітті Церква, для огорожі святого таїнства від навмисних єретиків, змушена була віддати перевагу узгодженості і можливості єдиного образу чинів літургій. Святитель Василь Великий, а пізніше святитель Іоанн Златоуст письмово засвідчили всьому Православ'ю справжні і чисті від єретичного впливу чини літургії [7, С. 587 – 588].

Божественна літургія для православного християнина є центром його життя, має своїм осередком спокутну Жертву Христа, принесену за весь світ. Жертву, в якій кожен розкриває духовний світ і стає співучасником його таємниць. Літургія для християнина є відтворенням, «відновленням єднання з Богом, (можливістю) стати учасником Його благодаті» [7, с. 625].

Важливо пам'ятати, що літургія, яка відбувається сьогодні, - це не просто спогад, відтворення подій, що мають справу чи місце в минулому, а безпосередньо є продовження Тайної Вечері. Предстоятель на євхаристійному богослужінні вимовляє ті ж слова, які Христос сказав на Таємній Вечері. Як зауважує протопресвітер Олександр Шмеман, священник діє тут не своєю силою, а силою Божою, він займає місце Самого Христа, «представляє силу священства Христа» [91, с. 22], єдиного істинного Виконавця літургії, «єдиного священника Нового Завіту» [91, с. 23]. В даному випадку священник – лише знаряддя в руках Божих. Якщо в інших ситуаціях священнослужитель може принести в своє служіння щось особисте, наприклад, в пастирському слові, в бесідах з людьми, то в момент здійснення літургії він виконує тільки одну функцію – представляє Христа, діє через Нього. Коли пресвітер вимовляє слова Христа на Тайній Вечері, - через нього говорить Сам Христос. І вся Євхаристія, вся Божественна літургія від початку і до кінця є цим одкровенням присутності Божої, яке ніколи не переривалося. Сучасна літургія не просто

повторення того, що колись зробив Христос. Таємна Вечеря актуалізується щоразу, коли відбувається літургія [43, с. 17].

«Я вірю, – пише протопресвітер Олександр про літургії, - що саме тут, в цьому свята святих Церкви - джерело Сповідні відродження, в цьому сходженні Церкви до Господньої Трапези, в Його Царстві. І я вірю, як вічно вірила Церква, що починається це сходження з виходу з цього світу, перелюбного і грішного, з «відкладення всякого піклування» [91, с. 270].

Божественна літургія в тому вигляді, в якому вона дійшла до нас є певним чином, іконою усього людського життя. Якщо християнин сприймає літургію як керівництво до дії і слова, які на літургії читаються, співаються і вимовляються, – як зразок, за яким він повинен будувати життя, то з часом такий християнин прийде до того, що все його життя стане літургією, то-все, що б він не робив, буде присвячено Богу. І не тільки в момент причастя, не тільки перебуваючи в храмі, стоячи на молитві вдома, але і в інших обставинах – на роботі, в сім'ї і навіть на відпочинку, він не буде відриватися від Бога, а жити в постійному відчутті Його присутності, присвячуючи Богу все, що він робить – і в плані професійному, і в плані людському, і в плані духовному. Саме заради цього християнин причащається, і саме в цьому повинна заключатися та мета, яку він перед собою ставить, щоб все його життя преобразилося за образом Христа Бога, Який став Людиною, щоб вона стала однією безперервною літургією, однією безперестанною хвалою і вдячністю Богові [43, с. 21]. «Ми входимо в життя, - каже отець Олександр, – щоб свідчити і здійснювати своє покликання. Воно у кожного своє, і воно є нашим спільним служінням, загальною літургією - «під єдиного Духа причастя» [91, с. 270].

Для протопресвітера Олександра Шмемана літургія є серцевиною усього життя Церкви, засобом і виразом її глибинної сутності як Тіла Христового. У стародавній Церкві літургія так і розумілася, і так сприймалася, – як таїнство церковних зборів і єдності. «Апостол Павло, - пише протопресвітер, – докоряє коринф'янам, що ті збираються не для куштування вечері Господньої (1Кор. 11,

20). Від початку, очевидним і безперечним є це триєдність – Збори, Євхаристія, Церква, і про нього, слідом за апостолом Павлом, одногосно свідчить все раннє передання Церкви. У розкритті його сутності і полягає основне завдання літургійного богослів'я» [91, с. 7].

Отець Олександр у своєму розумінні «літургії» робить акцент не як на таїнстві зборів. Тому він шкодує, що сучасне християнство втрачає відчуття зборів і єднання в душі та в правді перших християн, коли сьогоднішні збори народу на літургії перестало сприйматися як первинна форма древньо християнської служби [91, с. 14]. Для протопресвітера було очевидним, що нерозуміння літургійного зібрання як єдності, призвело до того, що це богослужіння, з його центральним таїнством Євхаристії, почало сприйматися так само, як і інші таїнства, як індивідуальний обряд, як «засіб особистого, а не загального освячення» [91, с. 32].

І дійсно, святі отці називали літургію «єднанням». По-перше, тому що в ній відбувається повне єднання з Боголюдиною Христом, по-друге, тому що через Христа ми єднаємося один з одним. Як говориться в літургії святителя Василя Великого після освячення Святих Дарів: «Нас всіх від єдиного хліба і чаші причащаємося, з'єднай один з одним у єдиного Святого Духа причастя ...» [22, с. 22].

Отець Олександр показує, що переродження споконвічного євхаристійного розуміння літургії призвело до того, що і віра, і Церква, і сама Євхаристія, виявилися речами не пов'язаними між собою, розрізненими. З цього «з поля богословського зору, – зауважує богослов, – випадає єдність, яка в досвіді Церкви становить дійсний зміст того нового життя, яке ми приймаємо вірою, якій живемо в Церкві і яка подається, як «єдиного Духа причастя», в Євхаристії» [91, с. 177]. Для отця Олександра слово «єдність» відноситься до Самого Бога, до Єдності, як змісту і повноті Божественного життя. Таким чином, в думках богослова слово «єдність» набирає Божественного змісту.

«У храм ми йдемо не для індивідуальної молитви, ми йдемо для збирання в Церкві, як члени Тіла Христового» [91, с. 27] – пише протопресвітер. Для

нього літургійне зібрання народу є здійсненням єдності нового, оновленого у Христі народу Божого, зібраного Спасителем разом і з Ним.

Тому і сенс літургії вчений бачить в її покликання підносити оновлених в єднанні людей до Церкви Небесної на трапезу Христову, в Його Царство. «Якщо збирання в Церкву є початком євхаристійного священнодійства, його перша і основна умова, то кінцем і завершенням його є входження Церкви на небо, виконання її за трапезою Христової, в Його Царстві» [91, с. 32] – пише протопресвітер Олександр.

На цю трапезу Христом призиваються не тільки предстоятель Церкви, клір, але і весь народ, який отримав в служінні літургії оновлення духу. Але літургія, зауважує богослов, побудована на принципі співвідносності, на принципі спільного служіння Господу предстоятеля і народу [91, с. 177], покликаних однаково на Трапезу Господню.

На єднанні в літургії, на спільності служіння її народом і священнослужителями отець Олександр зупинявся тому, що «в цьому і полягає головна відмінність нашого сучасного досвіду від досвіду ранньої Церкви, що в наш час цей зв'язок не відчувається як очевидна, і тому, що то єдність про яку так багато говорять і сперечаються в наші дні, в ньому вкорінене і з нього випливає» [91, с. 152].

Тому значною проблемою в Церкві отець Олександр вважав відсутність цілування світу, після вигуку «Возлюбім один одного!». Він вказує на те, що цей момент із загального цілування перетворився в простий вигук і розуміється, як заклик до якогось незрозумілого стану, замість того, щоб свідчити про любов один до одного, за прикладом Христа до нас. Отець Олександр пропонує згадати, що цілування любові було в стародавні століття початковою дією літургії, тобто «самим євхаристичним священнодійством» [91, с. 151]. «Для древніх християн, – пише літургіст, – це було священнодійством любові - тим видимим знаком і обрядом, в якому і через який невидимо, але дієво відбувається вилив Божественної любові в серця вірних, полегшення кожного і всіх разом в любов Христову» [91, с. 171]. На християнській любові, любові до

Бога та ближнього ґрунтується розуміння суті самого християнства, без цієї любові неможлива і сама служба Господу.

Саме в літургії виражається єдність мирян і кліру, не як окремих представників Церкви, а як самої Церкви [91, с. 110]. З цього приводу богослов пише: «Ми Церкву урівняли з духовенством, а «мирян» зі світом ..., а це в свою чергу спотворює як саме це взаємовідношення, так і розуміння духовенством і мирянами свого місця в Церкві» [91, с. 110]. «Новий вид візантійського благочестя, - пише богослов, - призвів до фактичного відлучення мирян від причастя, що перестав виходити з їхньої участі в літургії і потім став для них чимось винятковим» [91, с. 21].

Протопресвітер Олександр Шмеман рішення літургійної проблеми бачив не в реформі літургії, а в необхідності усвідомленого переживання богослужіння віруючими в тому дусі, в якому воно сприймалося і сприймалося в першохристиянській громаді. Головний акцент він ставив на те, щоб затвердити літургію, і зокрема Євхаристію, як суспільне Таїнство [35, С. 69 – 70], в якому «співпрацюють» і священство та віряни. У такому випадку питання, наприклад, таємного читання молитов Євхаристійного канону [74, с. 179] та інших елементів, відпало б само собою, як невідповідні духу богослужіння.

Літургія від початку і до кінця ґрунтується на принципі взаємного служіння предстоятеля і народу, на принципі «співслужіння» [91, с. 11]. «Якщо співвіднести служіння предстоятеля і народу проявляється в літургічних діалогах, в діалогічній структурі всіх без винятку євхаристійних молитов. Кожну з них збори «запечатуює» словом «Амінь», одним з ключових слів християнського богослужіння, яке об'єднує в одне органічне ціле предстоятеля і очолювана ним народ Божий» [91, с. 13] – зауважує літургіст.

На жаль, в наш час слово «співслужіння» використовується тільки щодо духовенства, який бере участь в службі, а участь мирян розглядають як цілком пасивне. Про це свідчать, наприклад, опубліковані в деяких молитвословах «молитви під час Божественної Літургії», призначені спеціально для мирян. Ті,

хто їх складав, мабуть, вважали, що євхаристійні молитви - це доля лише духовенства, ще сумніше те, що духовні цензори десятиліттями схвалюючи ці молитви, дотримувалися, очевидно, тієї ж думки. Усі ранні пам'ятники одноголосно свідчать, що збори завжди вважалося першим і основним актом літургії. На це вказує і найдавніше літургійне найменування того, хто здійснював літургію: предстоятеля, перша функція якого і полягає в тому, щоб очолити збори, в тому щоб бути «предстоятелем братії». Збори таким чином - перший літургійні акт Євхаристії, її основа і початок [91, с. 12].

Як бачимо, проблема взаємного служіння, «співслужіння» пастви і пастиря, була однією з ключових в літургійному богослів'ї протопресвітера Олександра Шмемана. Рішення проблеми розрізненого, розділеного служіння літургії богослов бачить у поверненні їй тих форм і того розуміння її сутності, які були притаманні першохристиянській громаді: єднання в душі та в правді предстоятеля і вірних, щоб «єдиним серцем, і єдиними устами», спільно підносити подяку Богові. Літургія, таким чином, для отця Олександра є серцем сердець, справжнім центром буття Церкви, осередком, яке збирає і з'єднує всі роздерті нитки церковності, таїнством зборів, що об'єднує у Христі «всіх і вся», відроджують і оновлюючим людини.

3.1.2. Літургія, як таїнство Царства

Православне богослужіння, в тому числі і літургія як основна його складова, поза всякими сумнівами, на протязі історії піддавалося різним змінам [91, с. 251]. Зберігаючи в головному свою споконвічну структуру, форму і зміст, літургія, часто під впливом тих або інших обставин, змінювала цю форму, поповнюючись новими складовими, або втрачала стародавні. Історичний розвиток літургії відображає внутрішній стан церковної свідомості в різні епохи і свідчить про різні перетворення, що позначилися на зміні і її складу і форми.

По всіх відомостях, серед причин, що спонукали святителів Іоанна Златоуста та Василя Великого скоротити чин літургії, було охолодження

християн в благочесті, про що свідчить владика Прокл, патріарх Константинопольський: «Апостоли, а після них і Учителі Церкви здійснювали Божественну службу досить розлого; християни ж, охолонувши в благочесті в наступні часи, перестали приходити до літургії через її тривалість. Святитель Василій, дивлячись на слабкість людську, скоротив її, а після нього і святитель Іоан Златоуст» [38, с. 86].

Протопресвітер Олександр Шмеман був одним з основних учасників літургійного відродження Православної Церкви в ХХ столітті. Його вельми непокоїло стан відносини сучасних християн до літургії і православному богослужінню як такому. «Чим реальніше стає досвід Євхаристії, Божественної літургії, Таїнства Христової перемоги і Його слави, - пише отець Олександр, - тим сильніше стає відчуття своєрідної євхаристійної кризи в Церкві. У переказі Церкви нічого не змінилося, але змінилося сприйняття Євхаристії, її сутності» [91, с. 5].

Суть цієї кризи протопресвітер Олександр бачить у невідповідності між тим, що відбувається, і сприйняттям цих дій, їх відчутті. «В деякій мірі ця кризу, - пише отець Олександр, - завжди існувала в Церкві, життя Церкви, точніше, церковного народу, ніколи не було досконале, ідеальне, але з часом воно втілювалося в своєрідний хронічний, нормативний стан, ... яке отруює Церкву, руйнує основу церковного життя» [91, с. 5].

Але в той же час, незважаючи на настільки песимістичні проблеми церковного богослужіння, отець Олександр вказує і на відродження в східній релігійній свідомості з початком ХХ століття думки про існування глибокої кризи православного богослужіння. І саме розуміння цієї проблеми призводить до позитиву в усвідомленні православною думкою місця і важливості літургії і всього богослужіння взагалі. Православна Церква, – свідчить протопресвітер, – безперечно залишається літургійною Церквою, що визнають не тільки відомі східні, але і західні літургісти, проте в богословській науці неодноразово стали підніматися питання про відродження підходу до літургійного життя, вказуючи на необхідність літургійного поновлення [77, с. 35].

Літургійне відродження багато православних богословів літургістів в ХХ столітті бачили, перш за все, в якісній зміні, як потреба зміни або оновлення практичного боку православного богослужіння [6, с. 60]. Питання богослужбової кризи протягом минулого століття усвідомлювалося в тому, що в Літургії стали з'являтися елементи, чужі їй за духом [6, с. 60]. Основні проблеми літургійної кризи бачилися в зміні самої структури літургії, в таємному читанні молитов священнослужителями, в тому, що богослужіння сховалося десь далеко у вівтарі, опинившись доступним не для всіх людей, а тільки для священнослужителів [39, С. 64 – 65]. Тому відродження літургійного богослів'я розумілося великим числом літургістів в зміні порядку літургії, перш за все елементів Євхаристійного канону, в повному і якісному участі народу в богослужбових зборах.

Натхненний власним досвідом, сам особисто функції і місце літургії і всього православного богослужіння протопресвітер Олександр знаходить в переживанні богослужіння в містичних категоріях [77, с. 36].

Підтвердженням своїх поглядів протопресвітер показував, що першохристиянське богослужбове життя було побудоване на благодатній харизмі, в якій літургія, як таїнство Євхаристії, як Вечеря любові, розумілося і переживалося як єдність всієї тварі з Творцем і її Джерелом. У своїх роботах отець Олександр часто посилається на першохристиянські джерела, такі як Дідахі, послання Климента Римського, Ігнатія Богоносця або творіння Іустина Мученика. У них він вказує на свідоцтва про богослужбове життя ранньої Церкви, підкреслюючи, що першохристиянське богослужіння було харизматичне у всій своїй гармонійності [77, с. 36].

З містичним аспектом відродження літургійного життя безпосередньо пов'язана і обрядова сторона, оскільки її коріння знаходяться саме в сакральному. Але на відміну від тих богословів, які бачили відродження літургійного богослів'я в практичному підході, в очищенні технічного боку служби, отець Олександр був прихильником того, щоб і літургію та інші богослужіння залишити в тій формі, в якій вони дійшли до нас. Він є одним з

небагатьох богословів XIX-XX століть, які, наприклад, відкрито говорили про літургії оголошених і літургії вірних, як про необхідні і потрібні складові загального богослужіння всієї літургії. Протопресвітер Олександр вказує на проблему не тільки відсутність читання літургійних молитов на богослужінні, не тільки на ставлення до проповіді як другорядного моменту літургії, але і на проблему перекладу на другий план ектенії за оголошених. Літургіст вважає, що молитва про оголошених – це перш за все літургійний вираз самого основного покликання Церкви, Церкви як місії [91, С. 107 – 108].

У богослужінні Православної Церкви кожен віруючий обов'язково повинен брати участь через співпрацю за все Боголюдського, апостольського і святоотцівського. У цій співпраці кожен належить всім, і все кожному по благодатну силу святої любові Боголюдини Христа [11, с. 74]. Відновлення цього істинного літургійного переживання відбудеться, в першу чергу, завдяки правильному розумінню значення і функцій, які займає літургія в житті Церкви.

Архімандрит Кипріан, наставник протопресвітера Олександра Шмемана, називає Божественну літургію «найпотужнішим засобом пастирського служіння» [56, с. 66] і при цьому підкреслює, що «ні молебні, ні панахиди, ні акафісти, не можуть замінити собою святійшу службу Євхаристії» [56, с. 66].

Єпископ Касіян (Безобразов) говорить про літургії, як приношення, яке за своїм високим змістом є «віддачею плоті Ісуса за життя світу», [52, с. 100] жертвою, в якій Сам Господь є єдиним виконавцем і, самою жертвою за гріхи всього світу. Таким чином Христос, по слову преподобного Єфрема Сиріна, стає для християн «багатством, радістю, втіхою, зціленням, світом і упокоєнням. У ньому ми перебуваємо» [5, с. 497].

Ці висловлювання знаменитих літургістів XX століття резюмує протопресвітер Олександр, називаючи літургію осередком досвіду спілкування з Богом, з яким людина робиться причетним через власну участь в ній, підносить всю Церкву на «небо, до престолу слави, в невичірне світло і радість Царства Божого» [91, с. 206].

Для отця літургія, – «таїнство одночасно космічне і есхатологічне, і належить воно як світу Божого в його первозданності, так і його виконання в Царстві Божому. Воно космічне тому, що обіймає все творіння, приноситься як Боже Богу – «Твоє від Твоїх! .. За всіх і за все» – і в собі і собою являє перемогу Христову» [91, с. 34].

Будучи космічною, літургія є «також есхатологічною, спрямованою і зверненою до Царства майбутнього століття» [91, с. 34], є таїнством початку і кінця світу, яке «відбувається її сходженням на небо, до «спраглої вічності», до «status patriae» – до месіанської Христової трапези в Його Царстві» [91, с. 35]. Вона «являє і дарує те, до чого і спрямована: до присутності серед нас приходить Царства Божого, і його невичірного світла» [91, с. 34].

Церква як суспільство послідовників Христа, живе в світі, часто наповненому руйнуванням, поділом, насильством і смертю. Серед цього світу, що відрізняється егоїстичністю і неміччю, Церква втілює життя Царства. Так, майбутнє Царство Боже є справжнім через присутність в світі Церкви [9, с. 12]. Тому протопресвітер Олександр і каже, що вся проповідь Церкви є постійним нагадуванням того, що сьогодні і майбутнє зустрічаються в особі Ісуса Христа. Син Божий, що втілювався, зробив у Своїй іпостасі зустріч не тільки створеного і нетварного, але часу і вічності. Церква вірить в те, що з воскресінням Христовим тимчасовість, яку підтверджує біологічна смерть, піднялася до якісно нового життя. Ця віра відображена в пасхальному гімні: «Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав і тим, що в гробах, життя дарував» [78, с. 58].

Зустріч часу і вічності, є перетворенням тимчасової колії, яка веде до смерті, в шлях, що веде до нового життя. Євхаристійне спілкування переносить віруючих Церкви з бурхливого і швидкоплинного часу в літургійний час, тобто в постійний час, і вічність [50, с. 73].

Вся православна літургія є яким і повним відображенням догмату про Церкву [47, с. 15]. Вона пронизана вірою в Святу Трійцю, починається з прославлення Святої Трійці. Але літургія є також відображенням догмату про

Боголюдину, про повноту Божества і людства у Христі. Згадаймо хоча б великодній тропар, який читається після перенесення дарів: «У гробі плоттю, в аді ж з душею як Бог, в раю ж з розбійником, і на Престолі був Ти Христе, з Отцем і Духом ...» [22, с. 117]. Таким чином, «літургія» за словами преподобного Федора Студита, є повторення всього боголюдського домобудівництва спасіння [24, с. 145]. Через неї людина долучається вічності, входить у святая святих небесного Царства, перетворюється на справжнього члена цього Царства.

У літургії благодатно переживається все домобудівництво Божого спасіння людини – від втілення до вознесіння. Преподобний Іустин Попович про «літургію» пише, що вона є «вершина боголюдської реальності». Боголюдина Господь Ісус Христос став видимою і безсмертною дійсністю неба і землі. Найпереконливішим свідком цього є Церква, боголюдське Тіло Христа. Церква – Тіло Христове, і Євхаристія – Тіло Христове. Тотожність їх по суті. Церква в Євхаристії, Євхаристія в Церкві. Будучи Тілом Христовим, Церква чинить соборним єдністю, а також єдністю соборності. Це стосується і Євхаристії, як Тіла Христового: «Один хліб, і нас багато - одне тіло, бо всі причащаємось від одного хліба» (1 Кор. 10, 17) [10, с. 23].

Протоприсвітер Олександр Шмеман пояснює таку есхатологічну сутність літургії тим, що в ній зв'язується весь час, весь космос – його суть і життя – Христу, Який повинний наповнити всі речі Собою [77, с. 35]. Літургія, таким чином, сприймається не як проста культова дія, а в першу чергу як виконання Церквою своєї природи, свого вселенського і есхатологічного призначення. «Це є головним, - пише протопресвітер. – У стародавній Церкві еклесіологія є космічною і есхатологічною. Церква – таємниця нового творіння, і вона – таємниця Царства, вона і представляє і дарує те, на що вона націлена: на присутність серед нас наступаючого Царства Божого, і Його невечірнього світла. У космічному вимірі Церква являє первозданний світ Божий як початок, в світлі якого і тільки співвідносно з яким ми можемо усвідомити всю висоту нашого небесного покликання, а тому і глибину нашого розриву з Богом. Цей

світ в літургійній та молитовній практиці нерозривний з тим кінцем, заради якого і був створений і врятований» [77, с. 36].

«Літургія відбувається на землі, і це значить - у часі та просторі «світу цього». Однак якщо служитися вона на землі, то відбувається на небі, в новому часі нового творіння, в часі Святого Духа» [91, с. 240] – резюмує богослов думки про містичному про есхатологічному сприйнятті Божественної служби.

Для нього «... Божественна літургія - це постійне сходження, вознесення Церкви на небо, до престолу слави, в невечірнє світло і радість Царства Божого» [91, с. 206]. За словами отця Олександра, в літургії ми здійснюємо спогад Христа, стаємо причасниками Його Тіла і Крові, маємо надію на Боже Царство і життя будучого віку. Таке прилучення вічного життя можливо за допомогою участі вірних в «таїнство Нового Завіту, в (таїнстві) Царства Божої любові» [91, с. 151] – Святої Євхаристії.

Як бачимо, літургія, отримавши зародження в ранньохристиянській громаді і втративши згодом своє сутнісне сприйняття християнами, стала дискусійною темою в ХХ столітті, що породило протягом до відродження на тлі всього літургійного богослів'я і її первозданної форми і сприйняття. Для протопресвітера Олександра Шмемана літургія є образ, осяжне містичне переживання людиною життя у Христі, єднання земного служіння з приношенням в горне – в Царство Боже на трапезу Христову. Цим самим вона являє собою таїнство космічного, всесвітнього характеру, що має і есхатологічний характер, поєднуючи в собі земне служіння і небесне. Тому бачення отця Олександра відроджуючого літургійного богослів'я, центром якого, безсумнівно, є літургія, ґрунтується на відродженні внутрішнього сприйняття самої суті богослужіння, на відчутті літургії в ракурсі ранньохристиянської Таємної Вечері, в таємничому перебування християн на ній, як на звершувальній трапезі в Царстві Божому вже тут, на землі.

3.2. Богослів'я Євхаристії у вченні отця Олександра

3.2.1. Євхаристія – основа православного літургійного життя

Останні роки свого життя протопресвітер Олександр Шмеман працював над великим трудом, який, за його ж словами, являє собою не наукове дослідження, а роздуми про таїнство Євхаристії на підставі його особистого досвіду. У цій праці, під назвою «Євхаристія. Таїнство Царства» отець Олександр висловлює свої думки з приводу літургії як таїнства Євхаристії зборів, кінцева мета якого «у входженні Церкви на небо, виконання її за трапезою Христовою, в Його Царстві» [91, с. 233], посилаючись при цьому на слова Самого Спасителя: «І Я заповідаю вам, як заповів Мені Отець Мій Царство, щоб ви їли і пили на трапезі Моїй у Царстві Моїм, і сядете на престолах судити дванадцять колін Ізраїлевих» (Лк. 22, 29-30).

У цій роботі протопресвітер говорить про Євхаристію як «таїнство зборів, таїнстві приношення, таїнстві приношення й подяки, і нарешті, спогади» [91, с. 233]. У першому розділі роботи «Таїнство зборів», отець Олександр, наслідуючи свого вчителя протоієрея Миколи Афанасьєва [29, С. 47 –58], говорить про «принципи співвідношення, тобто взаємозалежності служінь предстоятеля і народу» [91, с. 33], або про «співслужіння» [91, с. 12] їх разом на євхаристійному зібранні, в чому і проявляється соборний характер Євхаристії. У розділі про Євхаристію як про «Таїнство Царства» богослов наводить аргументи відмінності між показними символами в богослужінні, які тільки і зображують ту чи іншу подію, роблять простим знаком, практично відкидаючи зв'язок з реальністю і істинним православним символізмом, який, навпаки, такий зв'язок встановлює, приєднує до реальності, бо в ньому «сама реальність пізнається як, перш за все, виконання символу, а символ як виконання реальності» [91, с. 33]. Під знаком соборності і реального символізму розглядається все священнодійство Євхаристії. В кінці своєї праці протопресвітер Олександр висловлює впевненість в тому, що справжнє відродження Церкви почнеться саме з відродження євхаристійного [91, с. 298].

Серцевиною цього відроджуючого процесу буде все богослужіння, а особливо Свята Євхаристія, яку називають «вічною актуалізацією Церкви як

Тіла Христового» [78, с. 32], а безпосередню активну участь в ній називають «проявом справжнього євхаристійного життя» [54, с. 28].

Про першорядне значення в житті Церкви Євхаристії відомо з давніх часів. «Таїнством таїнств» називає її святий Діонісій Ареопагіт, вказуючи при цьому, що Євхаристія є ядром Церкви, без якого немислимо її існування і порятунок людини. І якщо інші священнодійства дозволяють людині приблизитись до дарів Духа, то в Євхаристії йому подається Сам Бог. З допомогою цього «чесного дару з усіх дарів» [38, с. 45] віруючі відважуються шукати з'єднання з Самим Творцем і стають «причасниками Божого єства» (2 Пет. 1, 4). Через Євхаристію, як зауважує преподобний Іоанн Дамаскін ми «входимо в спілкування з Христом і стаємо співучасниками Його плоті і Божества» [44, с. 625].

Свята Євхаристія має своє обґрунтування в Святому Письмі, у встановленні її Спасителем. Про цю знамениту для Церкви подію розповідають усі чотири євангелісти, також про нього говорить і святий апостол Павло: «Я Бо, що прийняв від Господа, те й передав вам: Господь Ісус тієї ночі, якої був виданий, узяв хліб і, віддавши подяку, розламав і сказав: «Це моє тіло, воно за вас дається. Це робіть на мій спомин.» так само й чашу по вечері, кажучи: «Ця чаша – Новий Завіт у моїй крові. Робіть це кожний раз, коли будете пити, на мій спомин.» Бо кожного разу, як їсте хліб цей і п'єте цю чашу, завіщаєте смерть Господню, аж доки він не прийде» (1 Кор. 11, 23-26). Христос заклав основу «величного богослужбового літургійного храму, в якому все обертається навколо Служіння Слова і Таїнств» [91, с. 69] – зауважує протопресвітер Олександр.

Як свідчать святі євангелісти, перше здійснення таїнства святої Євхаристії Спаситель сказав приготувати для нього особливе «місце» і «речовину», і учні приготували Йому «велику» світлицю в Єрусалимі, в якій Господь і показав свою любов до людини. Тут Він, всесильний Бог, умив ноги своїм учням, служив їм і «воздав хвалу Богу, розламавши хліб» (Лк. 22, 6-19). Сам Господь з звершування Євхаристії вказав на необхідність особливого місця

і особливої речовини для Її здійснення, тоді ж Господь показав для християн і дії самого тайнозвершування: молитву, проповідь і піснеспіви.

За часів апостольських Євхаристія вже займала особливе місце в житті Церкви (Діян. 2, 42-46). Євхаристійне богослужіння перших часів християнства визначалося самими різними іменами, як наприклад: Господня Вечера, розломлення хліба, приношення, закликання, Трапеза Господня, агапи, або «любов», Синаксисті, або «збори», але більш за все зустрічається назва «Євхаристія» [54, с. 27] – пише учитель протопресвітера Олександра, архімандрит Кипріан (Керн).

«Їжа ця називається у нас Євхаристією, - пише святий мученик Юстин Філософ, - і нікому іншому не дозволяється брати участь в ній, як тільки тому, хто вірує в істину вчення нашого і вмився обмиванням на відпущення гріхів ... Бо ми приймаємо це не так, як звичайний хліб або звичайне пиття, а як Христос ... втілювався і прийняв Плоть і Кров для порятунку нашого, таким же чином їжа ця, над якою скоєно подяку ... є, як ми навчені, Плотью і Кров'ю того втіленого Ісуса» [21, С. 337 – 338].

Протопресвітер Олександр Шмеман неодноразово вказує, що в давнину Євхаристія, безумовно, за своїм звершуванням і будовою мала дещо інше, ніж зміст, і «поступово відбулася «редукція» Євхаристії, звуження її первісного змісту і місця в житті Церкви» [91, с. 250]. По-перше, Євхаристія з початку була трапезою, яка іноді продовжувалася всю ніч, коли з молитвою, проповіддю та заломленням хліба, відбувалися і бесіди про порятунок [91, С. 251 – 252] «навіть до світанку» (Діян. 20, 11). Сам богослужбовий чин Євхаристії послідовно сформувався разом з зростанням общин і містив всі ті ж головні моменти Євхаристії Спасителя: читання Святого Письма, молитви, подяка Отцю і, власне, ламання хліба – причастя.

В Євхаристії – причастя, як зауважує це літургіст, віруючі отримують те, що приносять. Божественна Жертва є для Церкви Святими Дарами [91, с. 12], які з благоговінням приймали християни всіх часів. Вся повнота Церкви причащається «Плоть і Кров Того втіленого Ісуса» [21, с. 338], якого жадав,

жадав і отримував святий Юстин Філософ, і це таємне єднання віруючих в Ісуса Христа є виконанням великої молитви Господа в Гефсиманії, бо свідчить про виняткове значення в житті Церкви Святої Євхаристії.

«Наше вчення згідно з Євхаристією, а Євхаристія в свою чергу підтверджує наше вчення», – говорить святий Іринеї Ліонський [12, с. 18]. Принцип відповідності між богослужінням і богослів'ям міцно вкорінений в православній свідомості. Саме тому богослів'я, не засноване на літургійному досвіді або прямо йому суперечить, не можна визнати справді православним. І навпаки, богослужіння, яке втратило своє споконвічний богословський зміст, перестає бути критерієм істини для віруючого, перестає бути школою богослів'я і богорозуміння.

«Євхаристія – це не «одне з таїнств», не одна з служб, а оголошення і вчинення Церкви у всій його силі, святості і повноті ... Зібрана в Євхаристії Церква, навіть якщо вона обмежена «двома або трьома», є способом мислення й втіленням тіла Христового, і тільки тому зібрані можуть причаститися, тобто бути в єдності з Тілом і Кров'ю Христа, Якого вони являють своїми зборами. Ніхто і ніколи не був би гідним і «досить» святим для цього, якби не було дано єдності, в якій ми, утворюючи Тіло Христове, можемо без осуду назвати Бога Отцем і бути учасником і причасником Божественного Життя ... » [91, с. 22] – говорить протопресвітер Олександр.

В Євхаристії людина перероджується і оновлюється для подальшого свого життя, набуваючи тим самим сили, які роблять його справді християнським і в кінці призводять до Царства Небесного. Євхаристія, і це дуже важливо, як служіння нових людей – які були «непомилувані, а тепер помилувані» (1 Пет. 2, 10), наближає людину до розуміння їм сутності його особистості, індивідуального життя, тобто до осмислення тієї місії, виконання якої Господь чекає від кожної людини [91, с. 24] – зауважує богослов. Адже життя не є простою випадковістю, збігом обставин – життя є щось більше, внаслідок чого Христос повинен бути «все і у всьому» (Кол. 3, 11), як про це писав святий апостол Павло. Таким чином, протопресвітер Олександр Шмеман

наполягає на тому, що Євхаристія для кожного християнина є осередок його літургійного життя, серцевиною всього православного богослужіння, найважливішим центром життя кожної людини. Отець Олександр зводить Євхаристію, за прикладом церковного переказу, на рівень вище церковних таїнств, називаючи її оголошенням та вчиненням самої Церкви. Встановлена Христом на Таємній Вечері, Євхаристія була покликана виявляти собою єднання всіх вірних в Церкві, більш того, - являти Саму ж Церква, за допомогою якої християнин долучається до Христа, і разом з тим вічного з Ним життя.

3.2.2. Євхаристійний канон і його сучасне відновлення

Втративши в візантійський період розуміння Євхаристії в містичному вимірі, православне вчення про Євхаристію, – як про це говорить протопресвітер Олександр Шмеман, – «підмінити світовідчуттям» [77, с. 129], переросло в формальний символізм. Тому і всі праці отця Олександра спрямовані на те, щоб людина могла усвідомити містичність сприйняття Євхаристії, міг побачити цей центр і увійти в повноту цього таїнства. Для отця Олександра Євхаристія, не окрема частина літургії, а все життя Церкви в постійній подяці Господу.

За словами «Станьмо побожно, станьмо зі страхом, будьмо уважні, щоб у мирі святу жертву приносити...» [71, с. 67], починається Євхаристійний канон та головна частина літургії, під час якої і відбувається таїнство, тобто принесення євхаристійних дарів хліба і вина в Тіло і Кров Христові [30, с. 40].

Від правильного розуміння місця і значення Євхаристійного канону в Церкві, на думку отця Олександра, залежить і все розуміння літургії, її місця в житті кожного члена Церкви і в таємниці порятунку світу, як зростання і сходження тварі до Творця. Проблема сучасного богослів'я полягає в тому, – пише літургіст, – «що небесне і надмірне зводять до земного, до «людського, тільки людського», жебраком і немічних «категорій» [91, с. 204].

Євхаристійне священнодійство, що розглядається зазвичай по частинах, здавна позначається латинськими назвами: префаціо – вступна частина, анамнесис – спогад, епіклеза – закликання, інтерцесіо – клопотання. І такий розподіл, вважав отець Олександр, могло б бути корисним для розуміння Євхаристії як виконання літургії. Але насправді це призвело до фрагментації Євхаристійного канону, що сприяло у Церкві практики таємного читання його священником. Як писав протопресвітер: «Миряни її просто не знають, богослови нею не цікавляться, а священник, вимушений читати її очима, під спів, та ще нерідко «концертний», хор, навряд чи здатний сприйняти її в усій повноті, єдності і цілісності» [91, с. 215]. Тому протопресвітер закликає до виявлення, пояснення сенсу, глибини і єдності євхаристійної молитви, не тільки її окремих частин, але в єдності з усією літургією.

Центральний момент Євхаристії - подяки для отця Олександра є важливим, особливо момент приложення Святих Дарів. Повторимося, що богослов Євхаристію тлумачить тільки в категоріях есхатологічних. «Чинена в часі (ні, не поза часом), вона в часі являє, передбачає і дарує Царство майбутнього століття. Тому таїнство Євхаристії, хоча і складається воно з послідовних актів, є одне і нероздільне таїнство» [81, с. 546].

Головною суттю «звершувальної молитви» то, що надає літургії єдність і цілісність, є Дяка, тобто Євхаристія. «І як заклик предстоятеля, – пише отець Олександр, – Подякуємо Господу!» Так і відповідь на нього зібрання – «Достойно і праведно є», відноситься не до однієї лише «вступної» частини євхаристійної молитви, а є тим початком, тією основою і тим ключем до всього її змісту, поза якими найсвятіша таємниця Євхаристії залишається прихованою від нас» [91, с. 216]. Для отця Олександра Шмемана головними умовами відчуття радості, повноти, знання, зустрічі, спілкування та єдності з Богом, є подяка. Євхаристія для нього – причастя Отця.

Розглядаючи спогади в євхаристійному каноні отець Олександр задається питанням про сенс цих спогадів. У зв'язку з тим, що в Церкві існує редукція, розчленовування євхаристійної молитви, існує і пояснення спогадів в

частинах. Перше полягає в розумінні і визначенні спогад як «тайнозвершувальні» посилення на встановлення Христом, на Таємній Вечері, таїнства Євхаристії, тобто втілення хліба і вина в Тіло і Кров Христові. Спогадам тут приписується сила цього втілення, «дієвості» таїнства. Звідси богословський підхід, який зведений до питання як, а не що: про те, як діє в Євхаристії встановлення її на Таємній Вечері, а не про те, що зробив Христос на ній [91, с. 246].

Друга частина – це ототожнення спогаду Таємної Вечері з спогадом хресних страждань і смерті Христа, і тлумачення Євхаристії як таїнства, перш за все, Голгофської жертви. Всі ці розчленування, за словами літургіста, привели в богослів'ї, і в літургійному житті Церкви, до майже повного відриву одного від іншого, вчення про Євхаристію як жертві і вчення про неї як про таїнство причастя. З цього виходить, пише протопресвітер, «що в Євхаристії-жертві – як вчать віруючих і богослови, і пастирі, і навіть наставники «духовного життя» – можна та й має брати участь не причащаючись: присутністю, молитвою, принесенням просфори, прийняттям антидора або просто «замовивши» одну або кілька літургій» [91, с. 247]. Причастя у свідомості віруючих давно втратило зв'язок з Євхаристією як жертвою, а пов'язано тільки із задоволенням духовних потреб [91, с. 252].

Тому, щоб обійти ці розчленування Шмеман пропонує бачити сенс літургії в самій Євхаристії, як сходження Церкви на небо, як досвід реального Царства. Для отця Олександра саме у втіленні Христом, на Таємній Вечері, кінця в початок, Старого Завіту в Новий, сутність того, що називаємо ми «встановленням». «Не «влада» і не «право» приносити хліб і вино встановив на Тайній Вечері Христос, а – Церква» [91, с. 254], – пише протопресвітер.

Говорячи про призивання на євхаристійному каноні Святого Духа отець Олександр вказує на проблему, з якою стикається Православна Церква: епikleза формулюється як молитва, що містить в собі «тайнозвершувальну формулу». Отець Олександр, усвідомлюючи всю трагедію такого підходу, пише про те, що настав час усвідомити цю «метаморфозу» [91, с. 253] літургійного

сприйняття. Для Шмемана літургія звершується в новому часі Духом Святим. Вся вона – від початку до кінця – епikleза, закликання Святого Духа.

Літургія для отця Олександра, як говорилося і вище, є символ і вираження в символах. Але «символ» виражається в реальності, який не може бути виражений, а виявлений чуттєво. Це та реальність, яку протопресвітер називає таємничістю, вона властива всьому творінню Божому, але яку людина перестала відчувати і пізнавати в занепалий «світі цьому». Тому, каже літургіст, «так невидимо відбувається і перетворення хліба і вина в Святі Тіло і Кров Христові. Відчутно нічого не відбувається, хліб залишається хлібом, а вино – вином. Бо якби відбувалося воно «відчутно», то християнство було б магичним культом, а не релігією віри, надії і любові» [91, с. 279]. Отець Олександр був упевнений в тому, що не потрібно і навіть не корисно пояснювати втілення, укладаючи його в формули і причини.

Бог створив людину істотою матеріальною, чим і використовує такі матеріальні речовини як хліб і вино, щоб подати вірним нове життя. Від початку і до кінця Євхаристія відбувається над хлібом і вином. Хліб і вино – це їжа, яку спочатку створив Господь як життя, а сенс, суть, радість цьому житті не в їжі, а в Богові, в спілкуванні з Ним. І тоді стає зрозумілим те, що Христос – «хліб небесний», життя, а значить їжа і, отже, мета Євхаристії – не в пропозиції хліба і вина, а в причасті Христу, який став для людей їжею, життям, явищем Церкви як Тіла Христового.

У своїй книзі «Введення в літургійне богослів'я» протопресвітер Олександр Шмеман пише, що «Євхаристія є актуалізацією одної - єдиної, неповторної події ... сутність таїнства полягає, перш за все, в можливості подолання часу, тобто явища і реалізації в ньому події минулого, в його надчасової, вічної реальності і дієвості» [77, с. 52]. Євхаристія, таким чином, надчасове, що з'єднує минуле і майбутнє в сьогоденні. Есхатологія Євхаристії для отця Олександра складається якраз не в спрямованості з часу, а перш за все, в утвердженні реальності й дійсності, присутності Царства Христового, яке в Церкві «всередині є» [77, с. 85].

На жаль, про це вже мало хто пам'ятає. «Сучасне суспільство націлене на споживання різних благ ... Ми живемо в цивілізації споживачів» [31, с. 547], де немає місця Христу. Для сьогоднішніх християн Христос начебто десь далеко. І це велика проблема [31, С. 547 – 548]. Сучасним християнам, «які обходять» Христа, отець Олександр пропонує пам'ятати незаперечну істину, більш за все виражає те, що з часом втрачено в церковному суспільстві в Євхаристії: «Ранні християни: Тіло Його на престолі, бо Він серед них. Теперішні християни: Христос тут, тому що Його Тіло на престолі» [81, с. 67]. Адже в перші десятиліття після смерті і воскресіння Христа в Церкві не було нічого, крім пам'яті про Нього: ще не було Євангеліє, не було сформованого догматичного і морального вчення. Те, що єднало учнів, що, власне, і робило їх Церквою, – це їхнє спільне життя у Христі, їх пам'ять про Спасителя, яка знаходила своє максимальне вираження в Євхаристії, коли вони причащалися Тілом і Кров'ю Христовим під виглядом хліба і вина на спогад про Його смерть і воскресіння. Пізніше з'явилися Євангеліє і послання святих апостолів, тобто Святе Письмо Нового Завіту. Ще пізніше стали формулюватися християнські догмати, з'явилася система християнського богослів'я - все те, без чого Церква не може існувати. Але первинним і основним формотворчим елементом Церкви була саме Євхаристія [43, с. 14].

Подолання розриву між справжнім життям у Христі і з Христом, а також подолання розколу всередині самого християнства отець Олександр бачив у розумінні Євхаристії, як таїнства Царства. У своїх «Щоденниках» він писав: «У центрі Церкви залишена Євхаристія, весь сенс якої в тому, що би весь час все зсередини підривати – відносячи не просто до «трансцендентності», а до Христа і його Царства» [31, с. 215]. Тому Євхаристія повинна сприйматися не як приватне богослужіння, а як здійснення в Церкві єдності Тіла Христового [78, с. 127]. Ця єдність дається новій людині, Преображення в Новому Завіті, за допомогою подяки Богу за невимовні Його благодіяння, і в першу чергу за саме життя, і за допомогою прояви в цьому подяці любові до нього, як до Отця. Тому і Євхаристія для протопресвітера Олександр Шмемана

«є таїнством Нового Завіту, Царства Любові Божої, тому тільки «одягнувшись» в цю любов, можемо ми творити спогад Христа, бути причасниками Його плоті і крові, сподіватися Царства Божого і життя будучого віку» [91, с. 173].

Таким чином, Євхаристія в навчанні протопресвітера Олександра Шмемана набуває рис найкращої і змістовної частини перебування людини в світі, тому що містить у собі найглибший зв'язок людини з Богом. В Євхаристії здійснюється надчасове сприйняття всього домобудівництва Божого спасіння людей, вона є і сутністю самої подяки Богові за це. Проблеми тлумачення складової частини літургії – Євхаристійного канону, поділ його на частини і роз'єднання сприйняття його цілісності отець Олександр пропонує вирішувати шляхом повернення до розуміння Євхаристії в її первісному вигляді, як Таємної Вечері, встановленої Спасителем. Сутність Євхаристійного канону полягає в тому, що при його здійсненні в наше створене буття входить частина буття нетварного – в євхаристійній чаші під видами хліба і вина – Тіло і Кров Ісуса Христа Спасителя.

РОЗДІЛ IV. МІСЦЕ І РОЛЬ ТАЇНСТВ В ЛІТУРГІЧНОМУ БОГОСЛІВ'І ОТЦЯ ОЛЕКСАНДРА ШМЕМАНА

4.1. Таїнства Сповіді і Причастя у напрацюваннях отця Олександра

Погляди протопресвітера Олександра Шмемана на таїнства Церкви збігаються з хвилею відродження інтересу до творінь Отців Церкви, коли, починаючи з XIX століття [67, с. 92], православне літургійне богослів'я почало позбуватися від штучного і схоластичного уявлення про таїнства, характерного для середньовічного латинства. На зміну «шкільного богослів'я» [8, с. 259] тоді приходять богословський напрям, що тяжіє до навчання древніх святих Отців. Тоді ж і вчення про таїнства було переосмислено з метою повернення його в святоотціське русло. Найбільший внесок в це переосмислення внесли богослови XX століття так званої «паризької школи» [44, с. 243]: протопресвітер Олександр Шмемана, архімандрит Кипріан Керн і протопресвітер Іоанн Мейєндорф.

Про взаємовідносини святотцівських праць і літургійного богослів'я архімандрит Кипріан Керн так писав свого часу: «Патристика, історія християнської догми, займаючись вивченням розвитку християнської богословської думки у різних письменників і вчителів Церкви і в різні часи, не повинна бути відокремлена від літургійного богослів'я. Вивчення богослужбових співів, їх виникнення, розвитку та утримання доповнює вивчення богословських творів святих отців Церкви» [55, с. 9].

Сам термін «таїнство» у святих отців застосовується не стільки для позначення священнодійств, скільки для вказівки на «таїнство спасіння» в ширшому значенні. Так, наприклад, святитель Григорій Ніський говорить про «таїнство християнства» [3, С. 232 – 234], розуміючи під цим всю сукупність християнського Передання. У Огласительних повчаннях святителя Іоанна Златоуста термін «таїнство» використовується щодо хрещення і Євхаристії в їх єдності, то щодо тверджень про одне одного з цих двох таїнств.

Таїнствами Святі Отці називають також події з життя Христа, церковні свята. «Свято» і «таїнство» могли сприйматися як синоніми: кожне свято носило містеріальний, таїний характер, і кожне таїнство сприймалося як свято. Про це говорить святитель Григорій Богослов в одній зі своїх проповідей: «Знову Ісус мій, і знову таїнство – таїнство чи не примарне і потворне, таїнство а не поганські помилки і п'янства ... але таїнство піднесене і божественне, подає нам вище саяво» [2, с. 532]. Під «таїнством» в даному випадку розуміється свято Богоявлення, якому присвячена проповідь. Святі Отці вказували, що «в таїнстві сакраментальне відбувається з'єднання видимого і невидимого - зовнішньої форми і внутрішнього змісту» [67, с. 123].

Церковні таїнства генетично пов'язані з Євхаристією: в патристичний період таїнства, як правило, не відокремлювалися від Євхаристії. Чини Хрещення і Миропомазання завершувалися Євхаристією; свячення завжди відбувалося (і до сих пір відбувається) під час Євхаристії. Таїнство Вінчання також появилось з благословення, яке єпископ викладав молодим під час Євхаристії. Жодне з цих таїнств не сприймалося як «приватне» богослужіння, як «треба», яка може бути здійснена окремо від євхаристійної громади. Тому в Православної Церкви «Свята Євхаристія» називається «Таїнством таїнств» або «Таїнством Церкви». Вона – серце церковного життя, джерело і мета всіх православних вчень і установ» [65, с. 136].

Окрема праця, яка органічно показує відношення і погляди протопресвітера Олександра Шмемана до таїнств Сповіді і Святого Причастя була його особиста Доповідь про ці таїнства Святому Синоду Православної Церкви в Америці в 1971 році в майбутньому його деканом і професором літургійного богослів'я Свято-Володимирської духовної академії в Нью-Йорку. Доповідь ця так і називалася - «Доповідь про Сповідь і Причастя».

Центральною темою доповіді є зв'язок таїнства Сповіді з причастям, а також тема частоти причащення мирян і взагалі самої участі мирян в таїнствах, як в кількісній так і якісній перспективі. «Я впевнений, - пише отець Олександр,- що питання участі мирян в таїнствах є воістину найголовнішим

питанням нашого церковного життя, від вирішення якого буквально залежить майбутнє самої нашої Церкви ...» [84, с. 8].

Головне, до чого постійно апелює літургіст – це практика, життя і дух Церкви в перші століття існування. Тому і тут, щоб не бути голослівним і спертися в своїх поглядах і пропозиціях на церковну основу, протопресвітер Олександр Шмеман наводить як приклад євхаристійну практику ранньохристиянської Церкви. Отець Олександр пише, що перші християнські громади знали тільки практику загального і частого причащення в недільні дні. На євхаристійну трапезу збиралися всі члени громади і там же всі разом причащалися і навіть не мислили про те щоб не причащатися, оскільки кожен член вважав себе хрещеним, тобто сполученим Христу, і причастя розумів як поєднання Йому [84, с. 23], християни причащалися «хліба вічного» [16, с. 185], «щоб внутрішня людина ще сьогодні стала причасником тієї слави і душа придбала спілкування зі святістю Духа, щоб очистившись від скверни пороку, у воскресінні мати будь-що зодягнутися ...» [15, с. 156]. Ті що не причащалися, таким чином, сприймалися першими християнами як ті що відлучені від євхаристійної громади, від Церкви, від Христа [63, с. 60].

У сучасному Православ'ї немає загальноприйнятої думки щодо того, як часто слід причащатися. Практика однієї Помісної Православної Церкви в цьому плані може істотно відрізнятися від практики іншої Церкви, і навіть всередині однієї Помісної Церкви різна практика може існувати в різних регіонах, єпархіях і парафіях. Іноді навіть на одному приході два священники по-різному вчать про те, як часто слід приступати до таїнства Євхаристії.

Таке становище стало наслідком багатовікової еволюції літургійного чину і євхаристійного благочестя – еволюції, яку протопресвітер Олександр Шмеман назвав «метаморфозою в сприйнятті – не тільки церковним народом, але і єпископатом, духовенством і, нарешті, богословами - самої сутності Євхаристії» [91, с. 288]. Метаморфоза ця полягала в тому, що спочатку Євхаристія перетворилася з братської трапези в урочисте громадське богослужіння, а потім розуміння Євхаристії як події, в якому бере участь вся

група, поступилося місцем поданням про причастя як приватному релігійному акті. Євхаристія і понині зберігає характер громадського богослужіння, однак причастя перетворилося в приватну справу кожного православного християнина, присутність на Євхаристії перестало припускати неодмінне причастя.

Чинопослідування літургії вірних, в принципі, не передбачає присутності, в храмі моляться, але не причащаються. Однак багатовікова практика фактично узаконила таку присутність, причастя ж для багатьох перетворилося в рідкісну подію, що вимагає особливої підготовки. Ритм причастя і відвідування храму у багатьох віруючих не збігаються: деякі приходять на літургію по неділях і святкових днях, а причащаються лише раз або кілька разів на рік.

У стародавні ж століття систематичне причастя сприймалося і сприймається християнами не тільки як особистий акт благочестя і освячення, а, перш за все, саме як акт, який впливає з самого членства в Церкві, як виконання і актуалізація цього членства. Євхаристію і називали і переживали як таїнство Церкви, таїнство зборів, таїнство єдності [91, с.7]. Ніякої іншої ознаки або критерій належності до Церкви і членства в ній, крім участі в таїнстві Причастя Рання Церква просто не знала. «Зазвичай вважалося, що той, хто не причащався кілька тижнів, сам себе відлучав, сам себе піддав анафемі від тіла Церкви» – пише архімандрит Кипріан Керн [54, с. 304].

До того ж, в питанні причасті отець Олександр Шмеман ставить клір і мирян на одну висоту, вказуючи, що не одним священнослужителям належить причащатися під час богослужіння, але всім присутнім, як повнота церкви. «Спочатку причастя всіх вірних на літургії Церква сприймала як очевидну мету Євхаристії і здійснення слів Спасителя: «щоб ви їли і пили на трапезі Моїй у царстві Моїм» (Лк. 22, 30) – говорить протопресвітер. – Тому «формою» Євхаристії була трапеза, здійсненням її – загальне причастя. Все це очевидно, і в православній перспективі не вимагає доказів. Пояснення вимагає той факт, що поступово в історії все більшу кількість членів Церкви мала відійти від цього сприйняття Євхаристії, зводило її до індивідуального

сприйняття. Сучасний віруючий і церковна людина не бачить необхідності приступати до причастя під час кожної літургії» [91, С. 251 – 252].

Як сталося і чому століттями утримується ця практика відомості Євхаристії до «одного з таїнств», одному з «засобів освячення»? [91, с. 252] – запитує богослов. «Яким би дивним це не здавалося – пише далі протопресвітер, – спроб дати відповідь на ці питання ми майже не знаходимо в нашому офіційному академічному богослів'ї. Тим часом, як я зазначив, мова йде не просто про еволюцію церковної дисципліни, занепаді благочестя, західних впливах та інше, а про духовний поворот в самосвідомості, самосприйнятті Церкви в цілому. Йдеться про еклесіологічну кризу» [91, с. 253].

Найпоширеніше повсякчасне пояснення поступового зникнення причетних в участі в здійсненні Церкви – полягає в посиленні на негідність переважної більшості мирян приступати часто до Чаші і, тому, потреби для них нібито додаткових вимог і гарантій. Миряни, мовляв, живуть у світі, в постійному контакті з його нечистотою, неправдою, похибкою, брехнею і тому вимагають особливого очищення, особливого приготування, особливого покаяння [91, с. 253]. Тому в наші дні і приготування до причастя – і це зрозуміло в контексті сказаного про сприйняття причастя як приватного, особистого акту – стало приготуванням також приватним. У наших молитвословах друкуються молитви перед причастям, але в сам текст і обряд літургії вони не входять, за винятком кількох, які читаються перед самим причастям. Молитвослов містить і подячні молитви після причастя, також приватні, які і в саму літургію не включені. Але це зрозуміло, оскільки далеко не всі присутні на літургії приступають до Чаші, і для них, відповідно, ці молитви були б непотрібні. Склад, практика, час читання цих молитов відрізняються один від одного, як відрізняються і включені в них приписи про піст. Взяті самі по собі, ці молитви – в більшості своїй прекрасні, натхненні і дуже корисні. Однак, мова не про них, а про їх місце в літургії, в таїнстві [91, с. 255].

«Справа в тому, що в літургії, від початку анафори, тобто літургії вірних, і до самого її кінця, ніде ми не знаходимо жодного посилання на участь в ній двох категорій: тих, які причащаються, і тих, що не причащаються Святих Тайн» [91, с. 256] – зауважує отець Олександр.

Крім цього, літургіст, звертаючись до сучасної практики сповіді, пропонує врахувати, що уявлення багатьох сучасних прихожан про таїнство Покаяння зводяться до двох протилежних, але однаково неправославних думок: католицькому або протестантському [84, с. 76].

Перший полягає в тому, що той, хто кається підходить до сповіді не як до лікування, а юридично, перераховуючи список гріхів і чекаючи негайного вирішення їх. Другий полягає в тому, що до сповіді підходять як до бесіди з психологом, забуваючи, що гріхи які слухає священник, біля нього стоїть поруч Христос [84, с. 77], як про це читаємо в третій молитві чину покаяння: «Ось чадо Христос невидимо стоїть, приймаючи сповідь твою, не соромся, не бійся, не приховуй нічого від мене, але широко скажи все, що вчинив (ла) ти, щоб прийняти прощення від Господа нашого Ісуса Христа. Ось і ікона Його перед нами, а я тільки свідок щоб свідчити перед Ним про все що ти скажеш мені ... Отже, подумай, бо ти прийшов (ла) на лікування, щоб не відійти тобі незціленим (ною)» [25, с. 73].

Шмеман, пояснюючи такий номінальний підхід до таїнства Покаяння, вказує на занепад сповіді ще за часів прийняття Міланського едикту. Тоді ж Церква пережила перший приплив великого числа номінальних християн, і тоді ж відбувся значний перехід від загального причастя, як прояву єдності народу Божого, до причастя більш-менш індивідуального. Звідси і саме розуміння покаяння перетворилося з розуміння шляху повернення до Церкви, в відпущення гріхів, в чому проявляється індивідуальна, а не суспільна потреба християнина, в той час, як «покаяння – це початок і умова істинного християнського життя» [79, с. 7], без якого шлях сходження до Бога немислимий.

Грецьке слово *metanoia* («Покаяня») означає «переміна розуму». Проповідь Христа стала закликом до радикальної зміни способу мислення і способу життя, оновленню розуму і почуттів, відмови від гріховних справ і помислів, преображення людини. Синонімом покаяння часто зустрічається в Біблії слово звернення: «наверніться кожен від злого шляху свого і виправти путі ваші і вчинки ваші». (Єр. 18, 11). Звернення є огидою до гріховного життя і поверненням до Того, від Кого ми пішли, від Кого далеко відпали, від Кого відвернулися.

Християнину всі гріхи прощені в таїнстві Хрещення. Однак «є людина, і жива буде і не згрішила», і після Хрещення він знову допускає гріхи, які осідають в його душі, як бруд і чорнота, що позбавляють його повноти життя в Бозі, бо ніщо нечисте не може увійти в спілкування з Пречистим Богом. Святі Отці називали покаяння «другим хрещенням», підкреслюючи його очищає, оновлює і освіжає: «Покаяння є відновлення Хрещення. Покаяння є заповіт з Богом про виправлення життя ... Покаяння є примирення з Господом через вчинення добрих справ, протилежних колишнім гріхам. Покаяння є очищення совісті» – по слову преподобного Іоанна Ліствичника.

У той же час отець Олександр Шмеман каже про те, що практика древньої Церкви не вимагала від священнослужителів перед причастям сповіді. У цьому виявлялося і онтологічне сприйняття причастя, як постійного перебування з Христом, і практична потреба частого причащання. При все це, протопресвітер Олександр вказує, що і клір церковний і миряни, як це видно і в древній практиці Церкви, приступають до причастя з однаковими правами, як хрещені єдиним хрещенням. Тому, сповідь безпосередньо перед причастям, якщо вона відсутня для священнослужителів, вона не є необхідністю і для мирян, як для тих же членів Церкви, хрещених тим же хрещенням. Отець Олександр пропонує врахувати, що для тих з християн, які поступово повертаються до практики більш частого причащання, неодмінна сповідь перед кожним причастям не їсти обов'язковою, крім, напевно, виняткових випадків [84, с. 79].

У питанні про необхідність сповіді перед причастям і частоти самого причастя отець Олександр бачить пробудження церковної свідомості до виправлення і повернення до причастя в душі Стародавньої Церкви. «Ще виникли в нашій Церкві питання і суперечки - про більш часте причастя, про зв'язок таїнства причащення з таїнством покаяння, про сутність і сенс сповіді - ознака не слабкості або занепаду, а життя і пробудження» [84, с. 5] – пише літургіст. «Сьогодні в наших церквах ми дуже часто бачимо якийсь старий світ, а не Христа і Його Царство. Ми не розуміємо, що ніколи і нікуди не потрапимо, що не покинувши того місця, того світу, в якому перебуваємо ... Відхід, прибуття ... Це відправна точка таїнства, запорука його перетворюючої сили і реальності» [90, с. 51]. Тому протопресвітер Олександр і пропонує повернутися до стародавнього сприйняття таїнства Причастя, як до онтологічної потреби християнина, як до творчої нової людини «не чутливого гріхів» [4, с. 31]. «Сьогодні це найголовніше наше завдання, – підкреслює священник. – Ми повинні повернутися, – але не до минулого, а до світла і життя, до правди і благодаті, якими наповнюється Церква, коли в літургії становиться тим, чим вона є» [90, с. 187].

Таким чином, вчення про таїнства Сповіді і Причастя знаходять досить широкий виклад в літургійній творчості протопресвітера Олександра Шмемана, як складові частини євхаристійного життя. Його заклопотаність рідкісним причастям мирян знаходить в практиці Древньої Церкви викриття сучасного стану причастя. Протопресвітер бачить в таїнстві Причастя онтологічну потребу кожного християнина, який хоче перебувати в спілкуванні з Богом, бачить в причасті нагальну потребу християнина як обранця Неба, що має постійно серце чисте і дух правдивий. І сповідь перед причастям, в такому випадку, є породженням втрати розуміння таїнства Причастя як постійного життя в Христі, як повноцінного євхаристійного життя християнина.

4.2. Таїнство Хрещення і Миропомазання в літургійній спадщині отця

Про таїнство Хрещення протопресвітер Олександр Шмеман пише в своїй знаменитій праці «Водою і Духом». У цій книзі богослов зачіпає нагальну проблему відірваності сучасного християнського сприйняття від Хрещення, як від таїнства всієї громади, яким воно було в ранньохристиянській Церкві [80, с. 7]. Отець Олександр вказує на те, що такий відокремлений, або точніше сказати індивідуальне сприйняття Хрещення як таїнства, стало результатом втрачення розуміння Його «як особистої Пасхи і особистої П'ятидесятниці людини, як вступу в народ Божий ...» [80, с. 10]. Розуміючи таку втрату як негативне явище, протопресвітер ставить за мету розкрити і донести до сучасних християн справжнє розуміння «первісного літургійного зв'язку між Великоднем і Хрещенням» [80, С. 143 – 144]. Під Великоднем священик тут розуміє Євхаристію. Отець Олександр говорить про повернення до сприйняття Хрещення у взаємному зв'язку з Євхаристією [80, с. 152], бо беручи участь в Хрещенні у взаємозв'язку з Євхаристією, новохрещений долучається до громади і стає членом єдиної братньої сім'ї [80, с. 155].

У таїнстві Хрещення «людина грішник, який народився з наслідуванням від прабатьків псуванням, знову народжується водою і духом» [14, с. 317]. Під спадковим псуванням, як про це пише протопресвітер Олександр, розуміється свідомий опір Божої волі, грішний і аморальний спосіб життя, опір грішного життя любові Божої. Тому важливим моментом таїнства є зречення [26, С. 22 – 33] від сатани. Літургіст при цьому підкреслює, що «відректися від сатани не означає відкинути будь-яку міфічну істоту, але це означає відкинути цілий світогляд, витканий з тієї гордині, яка викрала людину у Бога і занурила її в темряву, в смерть і в пекло. «І можна не сумніватися, що сатана не забуде цього зречення, цього виклику. «Дунь і плюнь на нього!» Війна оголошена! Починається битва, результат якої – або вічне життя, або вічна загибель. Саме в цьому і полягає християнство» [80, с. 34].

Протопресвітер Олександр бачив Хрещення як, перш за все, загальне таїнство, таїнство всієї християнської громади. Тому він зауважує, що при здійсненні таїнства Хрещення, як і взагалі будь-якого таїнства Церкви,

благодать Господня осіняє не тільки хрещеного, але і всю громаду, оскільки під таїнством слід розуміти саме дію і переживання соборне, спільне. І священник в таїнстві не повинен бути лише знаряддям в руках Господа, пасивним приймачем і провідником зовнішньої по відношенню до нього і чужої йому благодаті. Таїнство Хрещення може надати очищаючу дію і на нього самого, а зішестя Святого Духа може стати і для нього, і для всієї церковної громади джерелом освячення, просвічення розуму і благочестя. У молитві встановлюється зв'язок між священником, охрещуваним, церковною громадою і здійснюються таїнством. За словами протопресвітера Олександра Шмемана, молитва священника про себе [25, с. 41] в таїнстві «нагадує нам ... про нашу залежності один від одного в тому, що стосується духовного зростання і виконання. Вона показує, що Хрещення - не самоціль, а початок процесу, в якому вирішальну роль має відіграти вся громада, а особливо пастир» [80, с. 52].

Під час здійснення таїнства, занурюючи руку в воду і тричі хрестоподібно осіняючи воду, священник тричі вимовляє: «Так буде знищена під знаком образу хреста Твого всіх супротивників сили» [25, с. 47]. Після чого продовжує: «Молимося Тобі, Господи, та відступлять від нас вся повітряна і не явлені привиди, і нехай не втаїться в воді цей демон темний, нижче та зійде з охрещуваного дух лукавий, затьмарення помислів і заколот думки навідні» [72, с. 18]. Знову священник молиться не тільки про воду і про охрещуваного, а й про всіх присутніх - щоб від них відступили всі демонічні мани і примари. У словах молитви про «повітряних привидів» годі було бачити сліди будь-якої міфології. Молитва відображає християнське уявлення про те, що матерія ніколи не нейтральна по відношенню до добра і зла: матерія не їсти просто мертво або пасивну речовину. Бог створив матерію доброю, але якщо вона не використовується як засіб спілкування з Богом, вона стає вмістилищем і житлом темних сил [80, с. 57].

«Христос не надав нам нічого чуттєвого, але все духовне, – пише святитель Іоанн Златоуст, – тільки в чуттєвих речах. Так і в хрещенні через

чуттєву річ воду, а духовна дія полягає в народженні і відродженні або оновленні. Якби ти був безтілесний, то Христос повідомив би тобі ці дари безтілесно, а як душа твоя з'єднана з тілом, то духовне повідомляє тобі через чуттєве» [67, с. 123]. «Саме в цій воді людина хреститься, тобто занурюється в неї, і це хрещення стає для нього хрещенням «Невже не знаєте, що всі ми, що хрестилися в Христа Ісуса, у смерть Його хрестилися?» (Рим. 6, 3) » [90, с. 108] – пише протопресвітер Олександр. Адже віра в Христа, яка і привела віруючу людину до хрещення, «саме в цьому і полягає: в таємничій впевненості, що все, що зробив і сказав Христос, Він зробив для мене, сказав мені, що не відокремлений Він від мене ні століттями, ні простором, нічим ...» [83, с. 130]. «Для віруючої весь світ стає таїнством Господньої присутності, засобом життя в Господі. А вода, як образ світу, є чином присутності Христового» [90, с. 108] – говорить богослов.

У стародавній Церкві таїнство Хрещення здійснювалося не в міру потреби бажаючих прийняти його, як це практикується сьогодні, а лише по великих святах, особливо на Великдень. До цього часу пасхальне богослужіння Православної Церкви включає в себе елементи древнього чину Хрещення: нічний хресний хід навколо храму колись був ходою новохрещених, одягнених в білий одяг і тримають запалені свічки, а Церква їх зустрічала радісним «Христос Воскрес» [80, с. 68].

У стародавній Церкві Хрещення відбувалося в баптистерію і після закінчення таїнства новохрещені урочисто крокували в храм для участі в Євхаристії. Сьогодні про це нагадують дві процесії – хрещальний хід навколо купелі і пасхальний хресний хід, який чинять в ніч Святої Пасхи. Для ранньохристиянської Церкви «Хрещення було пасхальним таїнством, а Великдень був святкуванням Хрещення» [80, с. 148] – говорить протопресвітер Олександр. Важливо відзначити, що під час хрещальної процесії співають той же гімн, що і під час богослужіння на Великдень: «Всі що в Христа хрестилися, у Христа зодягнулися. Алілуя» [25, с. 55].

Зв'язок між Хрещенням і Великоднем, між Хрещенням і воскресінням Христовим, підкреслюється і в апостольському читанні, наступним за хрещальною ходою: «... Всі ми, хто христився у Христа Ісуса, у смерть Його христилися. Отже, ми поховані з Ним хрещенням у смерть, щоб як Христос воскрес із мертвих славою Отця, так і нам ходити в оновленому житті ... » [25, с. 56].

Сьогодні пасхальний хресний хід являє собою результат кліру і мирян з храму на вулицю – для свідоцтва про воскресіння Христове перед обличчям нецерковного світу. Великодній хресний хід, таким чином, підкреслює місіонерське завдання Церкви. Місія Церкви, як і місія апостолів, полягає в тому, щоб навчати всі народи хрестити їх в ім'я Отця і Сина і Святого Духа (Мф. 28:19). Таїнство Хрещення є метою увінчання цієї місії. Беручи Хрещення, людина стає місіонером, тому що завдання поставлене на апостолів, покладається тепер і на нього. Кожен християнин повинен бути апостолом, місіонером, проповідником, являючи усім своїм життям істину воскресіння Христового. Хода навколо купелі служить нагадуванням про місіонерське покликання кожного, хто прийняв святе Хрещення.

Тому в таїнстві Хрещення, є одне з головних призначень, протопресвітер Олександр бачить місію християн. «Християнство – це місія, місія є самим життям, самою сутністю Церкви» [90, с. 153] – вказує богослов. «Перші християни, – пише він, – розуміли: щоб стати храмом Духа Святого, вони повинні піднятися на небо, де перебуває Христос. Вони розуміли, що це піднесення – головна умова їх місії в світі, їх служіння миру. Бо там на небі, вони занурювалися в нове життя Царства. Коли ж вони поверталися на землю після цієї «літургії Вознесіння», їхні обличчя сяяли світлом, «миром і радістю» Царства і вони могли правдиво свідчити про це на увесь світ. Вони не приносили з неба ні програм, ні теорій, але хоч куди б вони пішли, слідом їм сходили зерна Царства, запалювався вогонь віри, життя перетворювалося, неможливе ставало можливим» [90, с. 50]. І це тому, що «світ відчайдушно потребує Таїнства і Богоявлення» [90, с. 187], живі люди жадають місії, що

відкриває їм нове сприйняття буття, що пропонує вихід і звільнення з тієї трагічної реальності, в якій вони перебувають після гріхопадіння.

Невід'ємною частиною хрещального священнодійства завжди було Миропомазання – таїнство дару Духа Святого [58, с. 150]. Ще «з часу святителя Іоанна Златоуста Миропомазання відбувається нероздільно з таїнством Хрещення» [67, с. 127]. Тому для православних це не окреме або додаткове таїнство, а перший плід Хрещення, його виконання та затвердження Духом Святим. Миропомазання можна відокремлювати від Хрещення тільки в тій мірі, в якій життя можна відокремити від народження. Дух Святий «помазує» все життя Церкви, тому що Він і є це життя. Саме Він являє Церкву як «прийдешній світ», як радість і світ Царства Божого. Як установа, сукупність навчань і обрядів, Церква не просто є в світі – вона, в певному сенсі, є «частина» цього світу [90, с. 110].

Отже, миропомазання є особиста П'ятидесятниця кожної людини, його входження в нове життя в Дусі Святому, тобто у вічне життя Церкви. Це немов посвята кожної людини стати таким, яким задумав і створив його Бог: справжнім, повноцінною людиною, частиною Царства Божого. І знову ж таки, Дух освячує не тільки «душу», тобто «духовне» або «релігійне» життя людини, а цілу людську істоту як таке. Все тіло людини помазується, запечатується, присвячується нове життя. «Печать дару Духа Святого», – каже священник, помазуючи святим миром лоб, очі, ніс, губи, вуха, груди, руки і ноги новохрещених [26, с. 55]. Тепер вся людина стала храмом Божим і відтепер все його життя повинне стати літургією, тобто радістю спілкування з Богом [90, с. 111].

Коли протягом восьми днів – число вісім символізує повноту часу – новохрещені перебували в храмі, кожен з цих днів знову і знову святкувався як Великдень. На восьмий день виробляли обряд обмивання святого мира і постригу волосся, після чого новохрещені поверталися в своє мирське життя. Але вони поверталися з повноти часу і радості як її свідки і причастники. Значення цих заключних обрядів тотожне значенням євхаристійного «з миром

вийдімо» [22, с. 155]. Видимі знаки таїнства обмивають, щоб «символ» став реальністю. Тепер саме життя повинне бути знаком таїнства і виконанням дару. А постриг волосся, останній обряд хрещального богослужіння, показує, що нове життя, яке тільки що почалось, буде життям жертвовної, невинної літургії – працею Христовою [90, с. 113].

Протопресвітер Олександр каже про Хрещення і Миропомазання, як і про інші таїнства, і їх взаємозв'язок з Євхаристією – всі таїнства є спорідненими Євхаристії. Розуміння і первородного гріха, і звільнення від нього в таїнстві Хрещення, як про це пише літургіст, сьогодні занадто вузьке і однобоке. Їх трактують майже виключно в індивідуальних категоріях, як засіб порятунку окремо взятої людської душі, коли вказують, що в таїнстві прощаються тільки гріхи, і мовчать про інше общинному євхаристійному сенсі Хрещення, як таїнства поновлення і єднання з Христом. Не дивно, що таке розуміння хрещення призвело до аналогічного завуження хрещальній літургії. З всеосяжного акту, який здійснює вся Церква, воно перетворилася в окремий обряд, давно відрізаний як від «зборів Церкви», так і від свого завершення в таїнстві всіх таїнств – Євхаристії. Церква зведена тут на рівень «требовиконавцем» [90, с. 100].

Сучасну трагедію нівелювання Хрещення протопресвітер бачить в тому, що прагнучи до точних визначень, сучасне богослів'я відокремило таїнства від богослужіння як такого. Богослужіння звели на рівень другорядного, декоративного, ритуального елемента, ніяк не пов'язаного з суттю таїнств. Як наслідок, у багатьох важливих моментах богослови перестали розуміти сакраментальну реальність. Найбільше це позначилося на таїнстві Хрещення, яке зазнало катастрофічні зміни свого призначення [90, с. 101].

У таїнстві Хрещення новохрещена людина стає Христовою – «благословляє, вдячності, радіючим» [83, с. 81], бо «і благословляти означає дякувати» [90, с. 107], то є перебувати в життя євхаристійному, вдячності Богові за саме життя. Тому головне, чого хоче протопресвітер - повернути Хрещення в Євхаристію. У Древній Церкві Хрещення здійснювали під час

урочистого пасхального пильнування і, по суті, Пасхальна літургія виросла з «пасхального таїнства» Хрещення. Хрещення і Миропомазання завжди завершувалися Євхаристією – таїнством вступу Церкви в Царство Боже, таїнством «прийдешнього світу» [90, с. 101].

Як бачимо, протопресвітер Олександр Шмеман бачить в таїнствах Хрещення і Миропомазання безумовну єдність, єднання всієї громади в таїнстві Царства, символ відродження і оновлення людини. Хрещення для нього – Великдень кожної людини, воскресіння людини у Христі для нового життя. Миропомазання – особиста П'ятидесятниця кожної людини, його входження в нове життя в Дусі Святому, у вічне життя Церкви. Це життя є життя євхаристичне, безустанна літургія. Таким чином, отець Олександр говорить про повернення таїнства Хрещення і таїнства Миропомазання в Євхаристію, в якій вони і відбувалися в стародавні часи, як в таїнство єднання і таїнство Царства.

4.3. Символіка православних Таїнств у вченні протопресвітера

Говорячи про символіку таїнств, протопресвітер Олександр Шмеман, в першу чергу, пропонує конкретно усвідомити, чим для православного християнина є саме таїнство. Тут же богослов вказує на відмінність розуміння таїнств в схоластичному і патристичних підходах. «На початку християнства, – пише отець Олександр, – в писаннях Отців Церкви, таїнства якщо і були предметом систематичного тлумачення, то завжди в контексті їх актуального літургійного здійснення ... А середньовічні трактати, навпаки, схильні були ізолювати «таїнство» від його літургійного контексту» [90, с. 191]. Якщо схоластичне богослів'я середньовіччя зводить знання про таїнство до раціонального його пізнання, до символізму [78, с. 24] з «ритуалістичним підходом» [55, с. 8], то патристичних знає його як реальність, в ньому символ являє реальність настільки, наскільки він їй причетний, а являючи - до неї приступає [76, с. 298]. Тому тут і символ стає реальністю, і саме таїнство реальним [90, с. 198].

Для Отців Церкви, як і для всієї раньоцерковної традиції, «символізм був суттєвим аспектом таїнства, ключем до його розуміння» [90, с. 193]. Отці Церкви поєднували в понятті символу, з одного боку, абсолютну «інакшість» Бога, сутність якого для Його творінь є непізнаною, а з іншого – реальність людського спілкування з Богом, богопізнання і обоження. Таким чином, символ стає шляхом до пізнання того, що неможливо пізнати іншим способом, тому що в символі пізнання обумовлене причастям – живим і реальною зустріччю з символом, як оголошення «іншого і входження в нього» [90, с. 196].

Тобто протопресвітер проводить відмінність між образотворчим символізмом схоластичного богослів'я, практично відкидає зв'язок з реальністю, і православним символізмом, який, навпаки, такий зв'язок встановлює, бо в ньому «сама реальність пізнається як перш за все виконання символу, а символ як виконання реальності» [91, С. 33 – 42].

Тому отець Олександр пропонує повернення до розуміння символізму таїнств в їх патристичних виглядах. У святоотцівському і ранньохристиянському розумінні «таїнство виражало все три плани бачення реальності: Церква, світ і Царство - і навіть більше, єдило їх в єдине ціле ... Таїнство було джерелом богослів'я як науки про Бога в Його відношенні до світу, Церкви і Царства, бо воно було пізнанням Бога, а в Ньому – всієї реальності. Маючи початок, зміст і завершення в Христі, таїнство являло Христа, як початок, зміст і завершення всього суцього, як Творця, Спасителя, виконання світу» [90, с. 201].

У символіці церковних таїнств Святі Отці бачили майбутнє життя в Царстві Небесному, виконання якої починалося вже тут – в самих таїнствах. Для них християнський храм є прообраз Царства Небесного; церковне свято – передчуття безперестанного тріумфу вірних в майбутньому столітті; таїнство – запорука таємничого з'єднання душ людських із Христом. Перехід до «життя будучого віку» починається для християнина тут – через участь у житті Церкви, в її таїнствах і святах. Про це святитель Григорій Богослов говорить в Слові сороковому, згадуючи урочистий вхід новохрещених в храм для участі в

здійсненні Євхаристії і вказуючи на символічний сенс храмового богослужіння: «Предстояння твоє перед великим віварем, перед яким встанеш ти відразу після хрещення, є предвідображення тамтешньої слави. Псалмоспів з яким тебе ведуть є початок тамтешнього піснеспіву. Світильники, які запалиш, є таїнство тамтешнього світла, з яким ми, чисті і світлі душі, вийдемо назустріч Нареченому з чистими світильниками віри ... » [2, с. 574].

У наш же час таїнства «як прояви особистого благочестя і засоби освячення – зберегли всю свою «цінність». Але як вселенські акти Церкви, знаходять в них своє виконання, як символ «світу майбутнього» в «цьому світі», як образ завершення всього суцього в Бозі – таїнства були просто забуті » [90, с. 202]. Так, наприклад, про спотвореному символізмі таїнства Євхаристії отець Олександр пише: «Характерним є поступовий розвиток тлумачення літургії в її «містеріальне» зображенні життя Христа ... Це – заміна еклесіологічного сприйняття Євхаристії зображально-символічної, і вона найочевидніше висловлює містеріальне переродження літургійного благочестя. З цим переродженням пов'язане виникнення цілої нової частини Євхаристії – проскомидії, повністю і виключно символічною і в цьому сенсі «дублюючої» Євхаристію [90, с. 147].

Протопресвітер Олександр, в числі інших сучасних православних літургістів, вважає «символізації» літургії і окремих її частин (особливо в тому вигляді, в якому вона зустрічається у авторів XIX століття) довільною і штучною, не зводяче літургійні обряди до рівня «дидактичних інсценівок». На його думку, «нагромадження символічних тлумачень» заважає людям молитися і по-справжньому брати участь в літургії, «відволікаючи їх від тієї духовної реальності, безпосереднє зіткнення з якою і становить сутність молитви» [91, с. 37].

Головне, до чого закликає протопресвітер, – відкрити для себе «первісну органічну єдність між літургією і таїнством, відкрити літургію через таїнство і таїнство через літургію, як одну динамічну реальність, в якій символ – літургія – завжди виповнюється в таїнстві. Літургійна природа таїнства і сакраментальна

природа літургії (а через літургію – всієї Церкви) – це живі джерела динамічного синтезу, вічними свідками якого є Отці Церкви» [90, с. 209]. Таким чином, головну сутність символу таїнств можна досягнути тільки в єднанні з літургією, бо «функцією, властивою літургії, завжди було поєднання в єдиному символі трьох площин християнської віри і життя: Церкви, світу і Царства Божого ... Сама Церква є таїнством, в якому занепала, але все-таки до цих пір «символічне» життя «світу цього» підноситься у Христі і через Христа на площину Царства Божого і стає таїнством «світу майбутнього» ... У «містерії» Божої присутності і діяльності Церква робиться тим, чим вона є: Тілом Христовим і Храмом Духа Святого, унікальним Символом поєднання, що приносить Бога в світ, за життя якого Бог віддав у жертву свого Сина» [90, с. 210] .

Як бачимо, протопресвітер Олександр Шмеман різко відрізняє символічне сприйняття таїнств в схоластичне, тобто раціональне, ритуалістичний підході, від патристичного - реальність символу. До того ж середньовічне схоластичне богослів'я ізолювало таїнства від літургійного контексту. Тому протопресвітер закликає повернути таїнство в літургію, відкрити заново літургію через таїнство і таїнство через літургію, - обидва вони динамічно заповнюють один одного. Саме в такому сприйнятті символ таїнства через літургійне життя стає для кожного християнина реальністю, прилучає її приступати до таїнства, занурює в життя майбутнього віку.

РОЗДІЛ V. ВПЛИВ ЛІТУРГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ОТЦЯ ОЛЕКСАНДРА НА РОЗВИТОК ЛІТУРГІЧНОГО БОГОСЛІВ'Я

5.1. Літургійне богослів'я – історичний контекст

Православне богослужіння, за словами святого праведного Іоанна Кронштадтського, «навчає, і втішає, і живить, і лікує, зміцнює душі християнські. Це небесний скарб на землі, дане нам милосердним Господом нашим; це скарбниця всіх благ, всіх дарів Святого Духа, скарбниця всіх сил до життя і благочестя, всіх чеснот в особах, прикладах, гідних наслідування» [70, с. 196]. Тому для Православ'я тема богослужіння, тема літургії і зокрема літургійного богослів'я завжди є нагальною та актуальною.

Протопресвітер Олександр Шмеман вважає літургійне богослів'я порівняно новою наукою [78, С. 22 – 23], а зачинателями в цій області російських богословів в еміграції [57, с. 1].

Історія сучасного літургійного богослів'я в цілому може бути описана, як довгий досвід подолання після візантійського періоду цього богослів'я, відновлення його незалежності від західного впливу і повернення до його власних справжніх джерел. До кінця ХІХ століття, російське богослів'я в області літургії вже мало свої перспективи розвитку, відроджувалося в патристичних формах, мало цільні і творчі погляди на літургійне богослів'я як таке.

Але таку пізну появу літургійного богослів'я як науки зовсім не означає, що тлумаченням богослужіння і виявленням його змісту і значення ніхто до цього не займався. Не кажучи про цілу низку літургістів, які спеціально займалися дослідженням православного богослужіння, про пастирів Церкви, які в бесідах пояснюють богослужебні тексти для вивчення, і навіть по святоотцівських трудах, донесли до наших днів літургійні традиції Стародавньої Церкви.

Так, наприклад, вагомий внесок в розвиток літургійної думки вніс святий Кирило Єрусалимський, який в своїх тайновидчих

повчаннях розкриває внутрішній зміст і символічне значення священнодійств чину оголошення і таїнств Хрещення, Миропомазання і Євхаристії [13, с. 272]. Особливим символізмом відрізняється книга «Про небесну ієрархію», яка підписана ім'ям святого Діонісія Ареопагіта. У ній роз'яснюються «тайнодійства» і «споглядальна сторона» Хрещення, літургії, освячення Мира, Хіротонії, чернечого постригу» і богослужіння, яке відбувається «над благочестиво-покійними» [18, с. 260]. Символічне пояснення богослужінь міститься також в літургічних творах святителя Софронія, патріарха Єрусалимського [18, с. 265], Миколи Кавасили, архієпископа Фессалонікійського [18, С. 425 – 428], преподобного Максима Сповідника [19, С. 293 – 295], блаженного Симеона, архієпископа Фессалонікійського [18, С. 544 – 545].

Ці творіння були відомі і зарубіжному читачеві. Архієпископ Веніамін (Румовський) на підставі саме цих творінь досить докладно пояснює православне богослужіння, що видно з його «Нової скрижалі» [34, с. 3]. У ХІХ столітті в Російській Православній Церкві створюються ґрунтовно розроблені праці з літурґіки. Серед них можна відзначити роботу архімандрита Гавриїла (Голосового) – «Керівництво з літурґіки, або наука про православне богослужіння» [32, С. 14 – 15].

В кінці ХІХ століття літурґісти все частіше наполягають на необхідності історичного дослідження богослужіння. Про це, зокрема, писав архієпископ Чернігівський Філарет, наголошуючи на важливості історичних даних для літурґійних досліджень [28, с. 5]. Професор А. Катанский також користувався історичним методом в своєму «Нарисі з історії літурґії», де він простежує розвиток цього богослужіння з I по ХІV ст., ґрунтуючись на історичних свідченнях [53, С. 13 – 14].

Але «принциповим реформатором літурґіки» і «фактичним засновником її наукового буття» вважають учня Катанського, професора І. Д. Мансветова [33, с. 64], який «міцно аргументував, що в літурґічних пошуках треба виходити до первинного зерна, з якого поступово розвивалася вся подальша

богослужбова система до органічних зростаннях по внутрішніх імпульсах, до механічним нашаруванням по випадковими зовнішніми причинами» [33, с. 65]. Його перу належить ґрунтовна науковий праця «Церковний устав. Його утворення і доля в Грецькій і Російській Церкві», в якому поєднується «детальний аналіз з широким синтезом» [33, с. 65]. Професор А.А.Дмитрієвський в своїй рецензії на цю роботу зазначив, що майбутній дослідник статуту зобов'язаний рахуватися з нею, як з першою в історії останнього і «не позбавленою вельми серйозних переваг» [37, с. 96].

Особливе місце в історії літурґіки займає професор Київської Духовної академії М. Н.Скабалланович. У своїй докторській дисертації «Тлумачний Типікон» він детально розглянув всі частини богослужіння від їх виникнення до нашого часу, давши їм «вичерпне історико-критичне висвітлення» [55, с. 16].

З цього короткого історичного екскурсу видно, що ще до «паризької школи» літурґісти, які працювали в другій половині ХІХ – початку ХХ ст., заклали міцний фундамент у розвиток православної літурґійної науки. Зібрані ними в достатку богослужбові джерела надали можливість наукових досліджень не тільки їм самим, але і всім бажаючим заглибитися у вивчення богослужбових чинопослідувань.

Те, що праці попередників «паризької школи» мають досвід літурґійного богослів'я, визнавали самі богослови цієї школи. Це визнає, наприклад, архімандрит Кипріан (Керн), коли на початку збірки своїх статей по літурґійному богослів'ї каже, що до нього в цій області працювали М.Скабалланович, Дмитрієвський і інші автори [57, с. 5]. Це визнає і сам протопресвітер Олександра Шмемана, кажучи, що своїми працями російські літурґісти ХІХ століття розчистили дорогу «до справжнього літурґійного богослів'я ... до зростання літурґіки в справді богословську дисципліну» [78, с. 19]. Так що на підставі цього судження, бачимо - початок літурґійного богослів'я належить віднести до часу праць літурґістів ХІХ століття.

З приводу зауважень протопресвітера Олександра про схоластичності літурґійного богослів'я [78, с. 24], і про повернення «зіпсованої» православної

літургіки [80, с. 7] в русло епохи апостолів, можна відповісти словами священномученика Іларіона (Троїцького): «Церква і сьогодні, через дві тисячі років живе і дихає все тією ж ідеєю порятунку, що і в часи апостольські, так як у неї і тепер є своя скарбниця богослів'я, істотно відмінна від шкільного богослів'я. Це скарб – наші богослужбові книги, більша частина яких складена тоді, коли навіть не було ніякого латинства і не було ніякої схоластики» [46, с. 132].

Таким чином, літургійне відродження почалося ще в епоху, що передувала творчості протопресвітера Олександра Шмемана і головною метою своєї бачило систематизацію, а не оновлення православного богослужіння. Церква завжди зберігала апостольську спадкоємність духу православного богослужіння, жила богослів'ям і життям проповіді святих апостолів. Але щоб дати належний критичний аналіз літургійній творчості протопресвітера Олександра Шмемана, відкоригувати його або спростувати, потрібне ретельне вивчення такого непростого питання на підставі історичного розвитку літургіки, його патристичної складової, церковно-археологічних досліджень і соборної думки всієї повноти Православної Церкви.

5.2. Розвиток літургійного богослів'я в сучасній перспективі отця Олександра

Говорити про творчість протопресвітера Олександра Шмемана в літургійному богослів'ї досить складно, оскільки його погляди в цьому питанні не завжди знаходили однакове визнання. Ім'я отця Олександра одне з найвідоміших і найбільш суперечливих в історії Російської Православної Церкви ХХ століття.

Часто зустрічаємо похвали на адресу літургіста. «Книгу щоденників отця Олександра Шмемана я читав, – пише ігумен Петро Мещеринов, – як ніби пив чисту свіжу воду. Шкода було, коли книга скінчилася, не хотілося розлучатися з нею. Щоденники отця Олександра – це світла атмосфера, пряма постановка питань, чесні відповіді на них. Для мене було великою радістю підтвердження

багатьох моїх думок і інтуїцій, виражених ясно і чітко, і до того ж людиною, чий церковний авторитет дуже значущий. Книга може багатьом людям послужити якоюсь відповіддю на питання про те, як жити в Церкві» [94, с. 57].

У роботах протопресвітера зустрічаємо те, що його мучило: церковний механізм почав покриватися іржею зовнішнього благочестя, втрачаючи внутрішнє призначення. «Я не можу позбутися переконання, що Церква (Православна, хоча і не тільки вона, звичайно) з'їдається «благочестям» [81, с. 575], – пише отець Олександр, шкодуючи, що сьогодні християни «перестали радіти, дякувати і молитися» [81, с. 93].

Життя в Церкві він бачить тільки через Євхаристію [90, с. 101]. З стрижневої ідеї про здійснення Церкви через Євхаристію отець Олександр робить цілий ряд теоретико-практичних висновків, які бувають і спірними, іноді йдуть врозріз з багатовіковою традицією Церкви. У вчених колах далеко не всі літургісти підтримували і підтримують позиції протопресвітера Олександра, називаючи його реформатором, екуменістом. «Той, хто говорить, що «індивідуальне релігійне зростання» не було притаманне Церкві від початку, а є спотворенням Христового вчення, – критикує протопресвітера протоієрей Володимир Правдолюбів, – не тільки свої очі закрив, але і наші закрити старається. Це відбувається або від нерозуміння, або від небажання «індивідуального релігійного зростання» і навіть ненависті до нього. Це, як виявилось, характерно для отця Олександра Шмемана. «Я не люблю, не можу любити Православної Церкви ... і його благочестя». «Я все більше і більше не люблю Візантії, Київської Русі, Афона, тобто всього того, що для всіх – синонім Православ'я» – пише він у своїх щоденниках» [95, С. 60–62]. Протоієрей Володимир Правдолюбів прямо називає вчення протопресвітера Олександра «Єретичним» і зауважує, що «ні теоретично, ні практично богослужбові реформи Церкви не потрібні» [95, с. 65].

Серед критичного підходу до творчості Олександра Шмемана зустрічаємо й таку критику: «Місце богомудрих Отців Церкви займають у них (сучасних послідовників літургійного відродження) отці Олександр Шмеман,

Микола Афанасьєв, Олександр Мень ...» [96, с. 33]. «Наведемо кілька прикладів– пише священник Данило Сисоєв. Приклад виганяти з храмів тих, хто не причащається почався з ідеї отця Шмемана і має свою догматичу підставу протестантське вчення про загальне священство мирян і, як наслідок, вчення про їх співслужінні священника, який є лише Предстоятелем, а не Виконавцем їм таїнства» [96, С. 64 – 65]. «На закінчення зазначимо, – додає той же ієрей, – що будь-яка спроба виправдати труди «паризької школи» повинна спочатку пояснити, чому її ідеї породжують такі жахливі химери, і заодно спростувати слова Христові: «Не може добре дерево плоди погані родити» (Мф. 7, 18). Але краще б послідовники «парижан» припинили чужим вченням бентежити незміцнені душі [96, с. 35].

Знаходимо критику поглядів протопресвітера Олександра і в символічному тлумаченні богослужіння. Літургіст вважає, наприклад, штучним тлумачення літургії як символічного зображення земного життя Спасителя [77, с. 114]. Професор А. Голубцов зауважує, що таке зневажливе, скептичне і навіть негативне ставлення до символіки не властиво Церкві. Він вказує на те, що містичні і алегоричні тлумачення не можна вважати вигадкою, тому що в них міститься історичний матеріал. Слід тільки вдумливо ставитися до цих тлумачень і з огляду на особливості мови і способи вираження думки, властиві часу життя тлумачів, усвідомити їх справжній сенс [34, с. 5].

Професор Олексій Осипов на питання журналіста про корисність читання книг Олександра Шмемана відповідає: «Що значить, корисно читати? Корисно йти по вулиці і дивитися? Корисно ходити по музеях, по бібліотеках? Що значить «корисно»? Критерій корисності який? Ось про що треба поговорити. Але якщо ви питаєте з християнської точки зору про корисність, то це – все те, що допомагає мені змінити моє життя, негативну і гріховну. Ось і дивіться, чи дає ця література шлях до зміни життя? Шмеман, я б сказав, дуже розумна людина, це людина дуже високого рівня. І його міркування в раціональному плані дійсно людини часом привертають. Він розумниця, я б сказав так, але він, на жаль, дуже далекий від розуміння духовного життя. У

своїх щоденниках він прямо пише: «Я не можу прийняти цих Брянчанінових, Феофана Затворника. Моя душа не стикається з ними, не знаходить спілкування». Так ось, будь ласка, і подивіться, читання Шмемана вам дає імпульс до зміни свого життя чи ні? За цим критерієм і потрібно оцінювати літературу» [92].

У «Щоденниках» протопресвітера Олександра Шмемана зустрічаються місця, де він негативно відгукується про чернецтво. «У Православної Церкви майже вже не залишилося ченців, які б не могли своїм священним обов'язком через два роки після постригу писати трактати про Ісусову молитву, про духовність і про аскетизм, учити «розумному укладенню» та інше» [81, с. 35].

Тому отця Олександра Шмемана вважають іноді і «критиком» чернецтва. Варто зауважити, – вчений постійно стверджував, що «широкий чернечий рух, який почався в IV столітті слідом за визнанням Церкви царською владою і набуттям нею «статусу» державної, було ні чим іншим, як новим виразом ранньохристиянського есхатологізму, затвердженням онтологічної приналежності християнства до життя «світу майбутнього», відмовою від будь-якої постійної оселі в «світі» і від самоототожнення з ним» [85, с. 250].

Зустрічаємо в його працях і захоплення чернецтвом: «Сьогодні ... день незвичайний: – пише протопресвітер – відвідування трьох монастирів з фактично неперервною традицією від святих Антонія Великого, Макарія Великого ... Гробниця Єфрема Сиріна! І найдивовижніше, звичайно, те, що все це живе. Справжні ченці! Так я зроду-віку тільки і бачив, що наслідування, гру в чернецтво, брязкальця, підробку, стилізацію і, головне, нестримну балаканину про чернецтво і «духовності». Але ось вони – у цій пустелі! Це справжній подвиг...І скільки молодих. І ніякої реклами, ніяких брошур про духовність. Про них ніхто нічого не знає і їм це все одно. Все це просто приголомшує. Тисячі питань в голові, але в них доведеться розбиратися поступово. А зараз ця поїздка в пустелю залишається чимось променистим» [81, с. 417].

Очевидно, що роздратування у отця Олександра викликало не саме чернецтво, а фальшива, імітація його. «Все ці розкази про чернецтво, про ікони, про духовність – до якої міри все це дрібно, фальшиво, є ігрою самолюбства ... Всі ці розмови для мене стали зовсім нестерпні. Ми живемо в світі підробок» [81, с. 575].

А ось що пише про чернецтво знаменитий Святитель Феофан Затворник: «Монашество, з зреченням від усього, – це невпинне розумом і серцем перебування в Бозі. Монах той, у кого так влаштовано внутрішнє, що тільки є Бог так він, зникаючий в Бога ... вишніх його шукайте. Життя ваше поховане з Христом у Бозі (Кол. 3, 1-3). Ось це чернецтво. Чи не чорна ряса, що не клобук – чернецтво, навіть не життя в монастирях. Нехай все це зміниться, але чернецтво в століття аж перебуватиме, поки залишиться на землі людина-християнин» [27, С. 259 – 260].

Ось що таке чернецтво в її первинному церковному вимірі. І, зрозуміло, що не проти справжнього чернецтва виступав протопресвітер Олександр Шмеман, а проти того, коли чернецтво перетворюється в «вдівання клобуків, мантий, стилізацій і т.д.» [81, с. 229].

Отець Олександр не вибрав для себе чернечий шлях і він жив сучасним життям, однак підкреслював, що «в пустелі можна зробити більше для «місії» Церкви, ніж зробить це людина на місії» [90, с. 102].

Отець Олександр все таки вибирає саме православну віру, як силу, спроможну бути протиставленою загальному вмиранню. Православна Церква для нього була істинною Церквою, яка родилась в день П'ятидесятниці. «Якщо Церква – Сам Христос, – пише богослов, – то все призначення християнства в тому, щоб зробити нас гідним Христу. І виправдання себе тим, що я, мовляв, «така людина і маю такий характер», є чистою психологією, з якою потрібно боротися. Якщо насіння, тобто моє Я, занепале в землю, не помре, то залишиться одне. Але якщо Я вмираю, то відроджується в злагоді з цілим, як відображення згоди з Христом, живуть в Церкві. У кожному християнинові відображається весь досвід Церкви, і це є

основа християнства. Досвід кожної окремої людини може бути розширений до меж соборної свідомості, і в цьому основа нашого шляху» [78, с. 40].

Але життя в православ'ї для нього тоді буде повноцінним, коли християни повернуться до чистоти ранньохристиянської громади. «... Я все більше і більше переконаюся, – писав отець Олександр, – що тільки православ'я, як істина про Бога, про людину, про світ, як спільне бачення космосу, історії, есхатології та культури, можна сьогодні протиставити розкладанню і вмиранню світу, створеного християнством, но від якого від божевілля своєму зробився. Але щоб це протиставлення було ефективним, треба щоб православ'я знову стало Божественною простотою, Благою звісткою в чистому вигляді, радістю, миром і правдою по Святому Дусі» [75, с. 166].

На вічну проблему отця Олександра – повернення літургійному житті Церкви до першохристиянської простоти сучасне православне богослів'я відповідає непорушною аксіомою: «Звичайно, воно (сучасне богослужіння) не має історичної простоти першохристиянства, тому що несе в собі тягар багатства і складності століть. Воно представляючи зовні в своєму розвитку християнство, часто обумовлювалося духом часу і релігійного запиту людей. Історичне християнство не вийшло з рук свого Засновника. А було створено сукупними зусиллями багатьох поколінь ... Однак під цим, іноді важким, златокованим покровом воно ховає в собі цю живу воду – внутрішню безпосередність ведення віри, знання Христа і світло Його Воскресіння ...» [65, С. 134 – 135].

Отже, аналіз літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана є досить складним, оскільки має як прихильників його творчості, так і опонентів. Питання про майбутнє літургійної спадщини протопресвітера в значній мірі укладений в його книгах і записах, тобто в об'єктивному, критичному і всебічному аналізі його творчості, як в світлі наукового дослідження, так і святоотцівського. Таким чином, неоднозначна оцінка творчості отця Олександра породжує необхідність ретельного вивчення літургійної спадщини як попередників літургіста, так і його особистої

спадщини в літургійній області. Серйозної і аргументованої відповіді на основні теоретичні і практичні положення євхаристійного богослів'я протопресвітера Олександра Шмемана поки не вироблено. Без об'єктивної оцінки праць літургіста важко буде впевнено йти вперед в справі поступального органічного розвитку літургійної науки.

ВИСНОВКИ

Літургійна спадщина протопресвітера Олександра Шмемана, будучи частиною історичної та богословської думки Православної Церкви, є досить вагомим джерелом для вивчення богословської та літургійної науки. Це наукове джерело має багато важливих роздумів і поглядів на різні теми в літургійному, богословському, церковно-історичному і патристичних аспектах. При цьому думки протопресвітера Олександра є наслідком багатого наукового і духовного досвіду, підтвердженого високим богословським дослідженням і практикою священничого служіння.

Джерелом для аналізу літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана головним чином є творчість самого літургіста, зокрема його праці з літургійним богослів'ям: «Введення в літургійне богослів'я», «Євхаристія. Таїнство Царства», «За життя світу», «Великий піст», «Водою і Духом». Творче надбання богослова носить літургійне, богословське, патристичне, історично-дослідницький та моральний зміст. Серед тих, чії роботи в даному дослідженні використані як допоміжні - богослови і літургісти, на підставі яких проводився аналіз літургійної спадщини протопресвітера Олександра - митрополит Іларіон (Алфеев), єпископи Калліст (Уер), Касіян (Безобразов), схиархимандрит Іоанн (Маслов), архімандрит Кипріан (Керн), а також вчені та дослідники в області літургіки та історії богослужіння - Глибоковський Н., Голубцов А., Дебольский Г., Дмитрієвський А., Зернов Н.

Таким чином, на початку роботи були поставлені завдання показати становлення протопресвітера Олександра Шмемана як богослова і літургіста; досліджувати літургійні спадщини протопресвітера як епохи відродження православної літургійної думки; розкрити і проаналізувати богослів'я літургії і Євхаристії у вченні отця Олександра Шмемана; визначити поняття та категорії, здатні висловити сутність літургійної спадщини богослова; досліджувати тему таїнств і їх символіки в спадщині вченого; дати критичний аналіз літургійній

спадщині протопресвітера і визначити розвиток літургійного богослів'я літургіста в сучасній перспективі.

Проаналізувавши літургійну і богословську спадщини протопресвітера Олександра Шмемана, з огляду на мету і завдання роботи, в ході наукового дослідження прийшли до наступних висновків.

Головним пріоритетом пастирського служіння протопресвітера Олександра Шмемана є життя в душі перших християн, керігматичний, духовний підхід до тлумачення основ християнства та втілення його в практичному житті. Його пастирська діяльність, досвід літургійного служіння, життя в душі ранньохристиянської громади відобразились і на його творчості в області літургійного богослів'я.

Чималий вплив на формування його літургійних поглядів мали вчителі Паризького Богословського інституту, які для молодого Олександра Шмемана були не тільки істинними християнами, послідовниками вчення Христа, людьми, які втілили суть християнського богослів'я в реальність літургійного, духовного життя, а й безпосередніми вчителями богослів'я. Саме під впливом богослів'я «паризької школи» протопресвітер Олександр досягнув того рівня, коли його ім'я стає синонімом потужної наукової течії у вивченні церковного богослужіння, літургійного богослів'я.

Літургія для протопресвітера Олександра Шмемана є серцевиною, справжнім центром життя Церкви, таїнством зборів, що об'єднує у Христі «всіх і вся», відроджуючим і оновлюючим людини. Однією з ключових проблем в літургійному богослів'ї протопресвітера Олександра є відсутність в сучасній практиці літургії взаємного співслужіння пастви і пастиря. Вирішення цієї проблеми вчений -літургіст бачить у поверненні до літургії в душі першохристиянської громади.

У середовищі «паризьких богословів» втрата в літургії духу ранньохристиянського осмислення стала дискусійною темою, що породило протягом до відродження на тлі всього літургійного богослів'я і її первозданної форми і сприйняття. Для протопресвітера Олександра Шмемана літургія є

таїнством Царства, таїнством космічного, всесвітнього характеру, поєднуючи в собі земне служіння і небесне. Тому вчення отця Олександра про відродження літургії в душі першохристиянської громади ґрунтується на відродженні внутрішнього сприйняття самої суті богослужіння, на відчутті літургії в ракурсі ранньохристиянської Таємної Вечері, в таємничому перебуванні християн на ній.

Центром літургії, і взагалі осередком всієї літургії життя християнина, для протопресвітера Олександра Шмемана є Євхаристія. Святу Євхаристію богослов називає вічною актуалізацією Церкви як Тіла Христового, а безпосередню активну участь в ній іменує проявом істинного євхаристійного життя. Встановлена Христом Спасителем на Тайній вечері, Євхаристія покликана була являти собою єднання всіх вірних в Церкві, більш того, - являти Саму ж Церкву, за допомогою якої християнин долучається Христу, і разом з тим вічного з Ним життя.

Євхаристія в літургійному богослів'ї протопресвітера Олександра Шмемана набуває рис найглибшого зв'язку людини з Богом. В Євхаристії здійснюється надвчасне сприйняття всього домобудівництва Божого спасіння людей, прилучення християн до Царства Божого, і Євхаристія ж є і сутністю самої подяки Богові за це. Безпосереднє залучення вірних до Царства здійснюється в Євхаристії, коли на євхаристійному каноні в земне створене буття входить частина буття нетварного – в євхаристійній чаші під видами хліба і вина – Тіло і Кров Спасителя.

Як складові частини євхаристійного життя християн, вчення про таїнства також знаходять досить широкий виклад в літургійній спадщині протопресвітера Олександра Шмемана. Протопресвітер бачить в таїнстві Причастя онтологічну потребу кожного християнина, необхідна умова вічного життя. При цьому сповідь перед причастям літургіст вважає наслідком втрати християнами спільності в євхаристійному житті і занепадом духовного змісту життя.

Безпосередньо пов'язаними з Євхаристією бачить протопресвітер Олександр Шмеман таїнства Хрещення і Миропомазання. Хрещення в його вченні – це Пасха християнина, воскресіння людини у Христі для нового життя, а Миропомазання – особиста П'ятидесятниця кожного вірного, його входження в нове життя в Дусі Святому, у вічне життя Церкви. Це життя і є життям євхаристійного. Вчений говорить про повернення таїнств Хрещення і Миропомазання в Євхаристію, в якій вони і відбувалися в стародавні часи, як про логічну необхідність sacramентального євхаристійного життя християн.

При цьому протопресвітер Олександр наполягає на відміні символічного сприйняття таїнств в схоластичному, ритуалістичному підході, який ізолював таїнства від літургійного осмислення, від патристичну – від символу, як реальності. Внаслідок цього літургіст закликає повернути таїнство в літургію, відкрити заново літургію через таїнство і таїнство через літургію, – обидва вони динамічно заповнюють один одного. Саме в такому сприйнятті – через літургійне життя – символ таїнства стає для кожного християнина реальністю, долучає до життя в Царстві.

Аналізувати літургійну спадщину протопресвітера Олександра Шмемана досить складно, оскільки об'єктивної оцінки творчості літургіста до цього часу не сформоване але, і до цього часу зустрічаємо різні думки і погляди на праці богослова. Але ця неоднозначна оцінка творчості літургіста породжує і необхідність ретельного вивчення його літургійної спадщини, адже без активного вивчення спадщини вченого важко буде дати об'єктивну оцінку як його особистим працям, так і творчості літургістів епохи відродження літургійного богослів'я.

Систематизація і богословський аналіз літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана дозволяє зробити висновки, що літургійна творчість вченого в області літургійного богослів'я є вагомим надбанням всієї Православної Церкви. Тому вважаємо за необхідне і обов'язковим введення в науковий обіг або популяризацію вже наявних робіт

протопресвітера, вчення якого має принципіально важливе значення у всьому богословсько-літургійному контексті.

Дане дослідження вперше робить спробу систематизації літургійної спадщини протопресвітера Олександра Шмемана, аналіз богословського осмислення літургістом важливості відродження і розвитку науки літургійного богослів'я і показує системний підбір теоретичних і практичних висновків щодо розвитку православного літургійного богослів'я в дусі ранньої Церкви і патристичного богослів'я. Такий системний аналіз безсумнівно збагатить науку літургійного богослів'я науковими поглядами богослова про розвиток і відродження євхаристійного підходу до тлумачення православної літургії, а також введе в науковий обіг систематизований комплекс богословських, літургійних і історичних поглядів протопресвітера на науку літургійного богослів'я. Дослідження досягло своєї мети богословського осмислення літургійної спадщини вченого на підставі його творчої спадщини та має всі передумови стати як підручним матеріалом для наукових досліджень в області літургійного богослів'я, патрології, літургії, еортології, літургійної історії та археології, так і окремою роботою в області богословсько-літургійної літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Біблія: Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1407 + [8] с.
2. Григорій Богослов, святий. Творіння / святий Григорій Богослов; під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. – Т. 1. Кн.1. – 719 с.
3. Григорій Ниський, святий. Творіння / святий Григорій, Ниський; під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. Київської православної богословської академії УПЦ КП; автор вступ. ст. прот. Олександр Трофимлюк]. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2012. – Т. 1. – 623, [1]с.
4. Древній Києво-Печерський молитвослов. К: Видавничий відділ УПЦ. 2008. — 132 с.
5. Єфрем Сирін. Творіння / преподобний Єфрем Сирін. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2013. – Т. 1.– 836 с.
6. Жураковский А. свящ. *Слово исповедников XX века.*; сост. Павел Проценко. — М.: ПСТГУ, 2008. - 348 с.: илл — (Слово исповедников XX века)
7. Закон Божий. К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату. 2006 – 654 с.
8. Иларион (Троицкий), священномученик. Творения. М., 2004. Т. 2. – 459с.
9. Иларион (Троицкий). Христианства нет без церкви. М: Православная беседа, 1992. – 144 с.
10. Иустин (Попович), прп. Догматика Православной Церкви: Эсхатология. М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2005. – 544 с.
11. Иустин (Попович), прп. Православная Церковь и экуменизм. Солунь, 1974. – 229 с.

12. Іриней Ліонський, священномученик. Творіння / священномученик Іриней, Єпископ Ліонський; під ред.. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. Київської православної богословської академії УПЦ КП]. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. – 620, [4] с.
13. Кирило Єрусалимський. Творіння / святитель Кирил, Єрусалимський; під ред.. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. Київської православної богословської академії УПЦ КП]. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2012. – 326, [2] с.
14. Макарий, митр. Московский и Коломенский. Православно-догматическое богословие. М., 1999. Т. II. – 675 с.
15. Макарий Великий св. Настанови про християнське життя. Евагрій Понтійський. Настанови про подвижництво/ Пер. з рос. Дам'яна Кічі. - Львів: Місіонер, 2002. – 258 с.
16. Молитовник. – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. – 512 с.
17. Николай Кавасила, свт. Изъяснение Божественной Литургии. – К. : Общество любителей православной литературы; Издательство имени святителя Льва, папы Римского, 2005. – 135, [1] с.
18. Писания святых отцов и учителей Церкви, относящиеся к истолкованию православного богослужения. С-Пб., 1855. Т. II. – 555 с.
19. Писания святых отцов и учителей Церкви, относящиеся к истолкованию православного богослужения. С-Пб., 1855. Т. III. – 470 с.
20. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2009. – Т. 12. – Кн. 1. – 564 с.
21. Ранние отцы церкви: Антология / — Жизнь с Богом — Брюссель, 1988. — 734 с.
22. Служебник. – Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату. Частина перша, 2016 – 287 с.

23. Службник. – Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату. Частина друга, 2016 – 343 с.
24. Теодор Студит. Поучення/ Пер. з рос. Г. Теодорович. Львів: Свічадо, 2007. – 228 с.
25. Требник. – Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату. Частина перша, 2013. – 590 с.
26. Требник. – Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату. Частина друга, 2013. – 605 с.
27. Феофан Затворник, святитель. Созерцание и размышление. М, 1988. – 636 с.
28. Филарет (Гумилевский), архиеп. Черниговский. Исторический обзор песнописцев и песнопений Греческой Церкви. Чернигов, 1864. – 404 с.

Література:

29. Афанасьев Н., прот. Трапеза Господня. Рига, 1992. – 93 с.
30. Белевцев И. свящ. Идея мира в Литургии Православной Церкви // Журнал Московской Патриархии. 1961. № 4. С. 36-40
31. В чем реальность Церкви. Материалы круглого стола, посвященного обсуждению «Дневников» прот. А. Шмемана // Кифа. СПб., 2006. № 10. – С. 4-6
32. Гавриил (Голосов), архим. Руководство по литургике или наука о православном богослужении. Тверь, 1886. – 590 с.
33. Глубоковскнй Н. Н., проф. Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии. Варшава, 1928. – 116 с.
34. Голубцов А., проф. Из чтений по археологии и литургике. Сергиев Посад, 1918. Ч. 2. – 464 с.
35. Голубцов А., проф. О причинах и времени замены гласного чтения литургийных молитв тайными // Богословский вестник, 1905. – С. 570-783
36. Дебольский Г., прот. Православная Церковь в ее таинствах, богослужении, обрядах и требах. М., 1994. – 536 с.

37. Дмитриевский А. А., проф. Церковный устав (Типик). Отзыв на труд Мансветова. С-Пб., 1888. – 359 с.
38. Дмитриевский И. Историческое, догматическое и таинственное изъяснение Божественной Литургии. М., 1993. – 427 с.
39. Желтов Михаил, диакон. Богослужение Руськой Церкви. Литургические реформы кон. XIV – нач. XV. М., 2000. – 303 с.
40. Зернов Н. Русское религиозное возрождение XX века. Париж, 1974. – 383 с.
41. Изъяснение Божественной литургии Николая Кавасилы, архиепископа Фессалоникийского // Журнал Московской Патриархии. 1971. № 5. – С. 59-75
42. Иларион (Алфеев), архиеп. Православие. М, 2009. Т. 2. – 976 с.
43. Иларион (Алфеев), еп. Вы – свет мира. Беседы о христианской жизни. Клин, 2004. – 175 с.
44. Иларион (Алфеев), еп. Православие. М., 2008. Т. 1. – 864 с.
45. Иларион (Алфеев), иеромонах. Мир Исаака Сирина. М. 1998. – 1373 с.
46. Иларион (Троицкий), архим. Богословие и свобода Церкви // Богословский вестник. М., 1915. Т. 3. № 9. – С. 98-134.
47. Иоанн (Зизиулас), митр. Церковь и Евхаристия // Сборник статей по православной экклесиологии. Богородице-Сергиева Пустынь, 2009. – 330 с.
48. Иоанн (Маслов), схиархимандрит. Лекции по пастырскому богословию. М., 2001. – 320 с.
49. Іларіон (Алфеев), архієп. Таїнство віри. Вступ до православного богослов'я. К., 2009. – 336 с.
50. Калліст (Уер), митрополит. Православна Церква. / пер. – К.: Дух і літера. 2009. – 384 с.
51. Карташев А. В. Воссоздание Святой Руси. Париж, 1956. – 251 с.
52. Кассиан (Безобразов), еп. Водой и кровию и духом. Париж, 1996. – 174 с.
53. Катанский А., проф. Очерк истории литургии нашей православной церкви. Опубликовано: Христианское чтение. 1868. № 9. – С. 345-381.
54. Киприан (Керн), архим. Евхаристия. М., 1999. – 301 с.

55. Киприан (Керн), архим. Литургика. Гимнография и эротология. М., 2000. – 237 с.
56. Киприан (Керн), архим. Православное пастырское служение. Париж, 1957. – 253 с.
57. Киприан (Керн), иером. Крины молитвенные // Сборник статей по литургическому богословию. Белград, 1928. – 208 с.
58. Кобзарь С. диакон. Почему я не могу оставаться баптистом и вообще протестантом. Житомир, 2002. – 425 с.
59. Лебедев А. П. Из истории нравственного состояния духовенства от II до VIII вв. С-Пб., 1903. – 70 с.
60. Лукин П.Е. Письмена и Православие: Историко-филологическое исследование «Сказания о письменах» Константина Философа Костенецкого / Под ред. Н. Н. Запольской. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 376 с.
61. Мейендорф И. протопресвитер. Православие в современном мире. М., 1997. – 248 с.
62. Мень А. протоиерей. Интервью на случай ареста // Культура и духовное восхождение. М., 1992. – 495 с.
63. Милаш Н. еп. Правила Православной Церкви с толкованиями. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1996, Т. I. – 649 с.
64. Митрополит Калліст (Уер). Православна Церква. Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2009. – 384 с.
65. Михалко И. Ю. Евхаристия по творениям святителя Иоанна Златоуста // Труды Київської Духовної Академії. К., 2008. № 8. – С. 134 – 172.
66. Михалко И. Ю. Литургика как наука, и ее положение среди богословских наук в XIX веке // Труды Київської Духовної Академії. К., 2009. №. 11. – С. 91 – 97.
67. Михалко И. Ю. Таинства и обряды по творениям святителя Иоанна Златоуста // Труды Київської Духовної Академії. К., 2009. № 10. – С. 123 – 138.
68. Овчинников А., свящ. Пастырская деятельность протоиерея Валентина Амфитеатрова. Сергиев Посад, 2000. – 160 с.

69. Озолин Н., прот. Несколько штрихов к портрету о. Иоанна в сборнике «Свидетель Истины» // Памяти протопресвитера Иоанна Мейендорфа. Екатеринбург, 2003. – 474 с.
70. Пастырь духовный. Разъяснение святоотеческие о пастырях и пастырстве. М., 1999. – 286 с.
71. Православное богослужение: в пер. с греч. и церковнослав. Яз. Кн.2: Литургия св. Иоанна Златоуста. С прил. церковнослав. текстов. 3-е изд. испр. и доп. / Пер. свящ. Георгия Кочеткова, Б.А. Каячева, Н.В. Эппле; Сост. и предисл. свящ. Георгия Кочеткова. - М.: Свято-Филаретовский православно-христианский институт, 2015. – 288 с.
72. Рождение в вечную жизнь. О таинствах Крещения и Миропомазания. Саратов, 2004. – 53 с.
73. Симфония по творениям святителя Григория Богослова. М., 2008. – 608с.
74. Сове Б. Евхаристия в древней Церкви и современная практика. Живое предание. Париж, 1937.
75. Струве Н. Православие и Культура. М., 1992. – 337с.
76. Шмеман А. протопресвитер. Богословие и богослужение // Собрание статей. 1947-1983. М., 2009. – 896 с.
77. Шмеман А. протопресвитер. Введение в литургическое богословие. М., 1996. – 491 с.
78. Шмеман А. протопресвитер. Введение в Литургическое Богословие. Париж, 1961. – 247 с.
79. Шмеман А. протопресвитер. Великий Пост / Сост. С. А. Шмемана. Пер. С англ.. матери Серафимы (Осоргиной). – М., 1993. – 111 с.
80. Шмеман А. протопресвитер. Водю и Духом: О Таинстве крещения. М., 1993. – 225 с.
81. Шмеман А. протопресвитер. Дневники. 1973-1983. М., 2005. – 735 с.
82. Шмеман А. протопресвитер. Литургия и Предание. К., 2005. – 208 с.
83. Шмеман А. протопресвитер. Проповеди и беседы. М, 2000. – 207 с.
84. Шмеман А. протопресвитер. Святая Святым. К., 2002. – 52 с.

85. Шмеман А. протопресвитер. Церковь. Мир. Миссия. М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 1996. – 272 с.
86. Шмеман А., прот. О Церкви // Православие и жизнь : сборник статей под ред. проф. С. Верховского. – Клин : Фонд «Христианская жизнь», 2002. – 448 с.
87. Шмеман А., протопр. Собрание статей 1947-1983. Русский путь, Москва, 2009. – 896 с.
88. Шмеман А., протопресв. Церковь, мир, миссия: Мысли о православии на Западе. Пер с англ. Ю.С.Терентьева / Предисловие прот. Валентина Асмуса. — М.: Свято-Тихоновский богословский институт, 1996. – 272 с.
89. Шмеман Александр. Богослужение и эсхатология // Шмеман А., прот. Сборник статей. 1947 – 1983 / Сост. Е. Ю Дорман; А. И. Кырлежева. – М., 2009. – 896 с.
90. Шмеман О. За життя світу: Таїнства і православ'я. Львів, 2009. – 219 с.
91. Шмеман Олександр. Євхаристія. Таїнство Царства. Львів, 2007. – 272 с.

Електронні ресурси:

92. Беседы с профессором МДА Алексеем Ильичом Осиповым // Православная газета. Екатеринбург, 2010. № 30 (591). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://orthodox-newspaper.ru/numbers/at50501>
93. Мясников И. Вклад богословов «парижской школы» в осмысление православной экклезиологии / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sfi.ru/science/srietienskiie-ctieniia/xx-sretenskie-cteniya/sekciya-bogosloviya-i-filosofii/vklad-bogoslovov-parizhskoj-shkoly-v-osmyslenie-pravoslavnoj-ekkleziologii.html>
94. О «Дневниках» отца Александра Шмемана // Альфа и Омега. М., 2006. № 2 (46). / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.pravmir.ru/o-dnevnikah-ottsa-aleksandra-shmemana/>
95. Правдолюбов Владимир, протоиер. Красноярский урок // Благодатный Огонь. М., 2007. № 16. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://blagogon.ru/articles/143/>

96. Сысоев Д. священник. Парижское богословие и необновленчество // Благодатный огонь. М., 1998. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: № 2. <http://www.blagogon.ru/articles/295/>